

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ARTUKLULAR DÖNEMİNDE MARDİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hilal ARSLAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN

Haziran - 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARTUKLULAR DÖNEMİNDE MARDİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HİLAL ARSLAN

Enstitü Anabilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : ORTA ÇAĞ TARİHİ

“Bu tez 10/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Lütfi Seyben	Basarılı	[İmza]
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Basarılı	[İmza]
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Kırkgöçer	Basarılı	[İmza]

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	HİLAL ARSLAN
Öğrenci Numarası	:	1260Y12112
Enstitü Anabilim Dalı	:	TARİH
Enstitü Bilim Dalı	:	ORTA ÇAĞ TARİHİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	ARTUKLULAR DÖNEMİNDE MARDİN
Benzerlik Oranı	:	%13

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

10/05/2019

Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN

Tarih: 10/05/2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1
Çalışmanın Amacı.....	1
Çalışmanın Önemi	1
Çalışmanın Yöntemi	1
Ana Kaynakları	3
Araştırma Eserler	8
Mardin Coğrafyası	10
Mardin İsmi	13
Mardin Genel Tarihi	14
1.BÖLÜM	17
ARTUKLU DÖNEMİNE KADAR MARDİN SİYASİ TARİHİ	17
A.Roma-Bizans ve Sasani Dönemleri.....	17
B. Şehrin Fethi Emevi - Abbasi Dönemleri	22
C. HamdânîlerDönemi (929-979)	27
D. Mervânîler Dönemi (990-1030)	29
E. Ukaylîler Dönemi (1030-1060)	30
F. Türklerin Bölgeye Gelmesi ve Selçuklular Dönemi.....	30
2.BÖLÜM	32
ŞEHRİN ARTUKLU BEYLİĞİ ELİNE GEÇMESİ VE DEVRİN SİYASİ TARİHİ	32
A. Necmeddin İlgazi Dönemi (1105-1122)	35
B. Husamuddin Timurtaş Dönemi (1122-1152)	37
C. Necmeddin Alpi Dönemi (1153-1176)	38
D. II. Kutbeddin İlgazi Dönemi (1176-1184)	39
E. Husamuddin Yavlak Dönemi (1184-1200)	39
F. Artuk Arslan Dönemi(1204-1239)	40
G. Necmeddin Gazi Dönemi(1239-1257).....	40
H. Kara Arslan Dönemi (1257-1291)	41
İ. II. Necmeddin Gazi Dönemi (1294-1312).....	41
J. El-Melikü's-Salih Dönemi(1312-1346)	42

K. Mardin Artukluları'nın Son Dönemleri ve Yıkılış Süreci.....	43
3.BÖLÜM.....	44
ARTUKLU MARDİN'İNDE TOPLUMSAL VE İKTİSADİ YAPI	44
A. Şehrin Nüfusu	44
B.Dini Yapı.....	48
B.1. Müslümanlar	49
B.2. Yahudiler.....	51
B.3. Hıristiyanlar.....	51
C. İktisadi Yapı	55
C.1 Ticari Hayat.....	56
C.2. Zirai Hayat	59
4. BÖLÜM.....	65
ARTUKLU MARDİN'İNDE MİMARİ YAPI, İLMİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER.....	65
A. Külliyeleer	66
A.1 Eminateddin Külliyesi	66
A.2 Cami El-Asfar (Necmeddin) Külliyesi	67
B. Camiler.....	67
B.1 Mardin Ulu Cami	67
B.2 Kızıltepe Ulu Cami	70
B.3. Diğer Camiler.....	70
C. Medreseler.....	71
C.1.Marufiye Medresesi	72
C.2. Hatuniye (Sitti Radviye) Medresesi	72
C.3. Harzem Taceddin Mesud Medresesi	72
C.4. Şehidiye Medresesi	72
C.5 Melik Mansur Medresesi.....	73
C.6 Altınboğa Medresesi	73
C.7 Sultan İsa(Zinciriye) Medresesi	73
D. Kaleleer.....	74
D.1. Mardin Kalesi.....	74
E. Darşşifaleer ve Hamamleer.....	75
F. İlmi ve Kültürel Faaliyetleer	77
SONUÇ.....	82

BİBLİYOGRAFYA	84
A. Kaynaklar.....	84
B. Araştırmalar.....	86
B.1. Kitaplar.....	86
B.2. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri.....	88
ÖZGEÇMİŞ.....	94

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

İstem : İslam San'at Tarih, Edebiyat ve Mûsîkî Dergisi

Nşr. : Neşir

ö. : Ölüm

s. : Sayfa

**Yüksek Lisans Tez Özeti Sakarya Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

Tezin Başlığı: Artuklular Döneminde Mardin	
Tezin Yazarı: Hilal Arslan	Danışman: Prof.Dr.Lütfi Şeyban
Kabul Tarihi: 10/06/2019	Sayfa Sayısı: vi(ön kısım)+94 (tez)
Ana bilim dalı: Tarih	Bilim dalı: Ortaçağ Tarihi
<p>Mardin günümüzde sahip olduğu kozmopolit yapısı ve şehir kimliği ile dikkat çeken bir il olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tezin amacı, şehrin tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönemler ile 21.yy'da sahip olduğu kimliğin oluşum sürecini ortaya çıkarmaktır. Mardin'in tarihine bakıldığında şehir için dönüm noktasının Artuklu hâkimiyetine geçmesi olduğu görülmektedir. Çünkü Mardin, Artuklularla birlikte klasik bir askeri kale kimliğinden çıkarak şehirleşmeye başlamıştır.</p> <p>Mardin, üzerinde bulunduğu el-Cezîre bölgesinin verimli topraklarına sahip olması ve göç yolları üzerine bulunmasından dolayı ilkçağlardan itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldı. Hititler, Babillier, Asurlular gibi medeniyetler şehre hâkim oldular. Sonraki dönemlerde şehir, Ortaçağ'ın iki büyük gücü olan Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti'nin birbirlerine üstünlük kurmak için verdikleri mücadelelere sahne oldu. Çünkü Mardin bu iki güç arasında tampon bölge konumunda bulunuyordu.</p> <p>VII. yüzyılda İslam Devleti'nin güçlenmesiyle birlikte İslam orduları Arabistan dışına akınlara başladı. Gerçekleştirdiği hareketle el-Cezîre bölgesine kadar dayanan İslam orduları şehri fethettiler. Bu dönemle birlikte şehir İslamlaşmaya başladı. Büyük Selçuklu Devleti'nin yürüttüğü siyasi faaliyetler ve Malazgirt zaferinden sonra şehirde Türk nüfusu artmaya başladı. Nihayetinde Necmeddin İlgazi, Mardin'i ele geçirerek Mardin Artukluları Devleti'ni kurdu. Bu durum şehrin tarihinin bir dönüm noktası oldu.</p> <p>Mardin Artuklu hâkimiyeti altında iktisadi ve mimari alanda büyük gelişmeler yaşadı. Şehir ekonomik refaha kavuştu. Ayrıca Artuklu hükümdarlarının hoşgörü politikalarıyla şehirde sosyal alanda birlik sağlandı. Hükümdarların yaptırdığı mimari eserler ile şehir bayındır hale getirildi. Bu dönemde Mardin, ilmi ve kültürel alanda da gelişme gösterdi ve bilim adamları için bir cazibe merkezi oldu. Artuklular döneminde en parlak dönemini yaşadı ve şehir her anlamda gelişerek Ortaçağ'ın önemli bir merkezi oldu.</p>	
Anahtar Kelimeler: Mardin, Artuklular, Şehir, Ortaçağ, Necmeddin İlgazi	

**Sakarya University Institute of Social Sciences
Abstract of Master's Thesis**

Title of the Thesis: Mardin is Artuqids Period	
Author: Hilal Arslan	Supervisor: Professor Lütü Şeyban
Date: 10/06/2019	Nu.ofpages: vi(pretext)+94(mainbody)
Department: History Subfield: Middle Age History	
<p>Mardin is a city that attracts attention with its cosmopolitan structure and city identity. The aim of this thesis is to reveal the process of the identity of the city in the historical process and the formation of the identity which has in the 21st century. When we look through the history of Mardin, it is seen that the turning point for the city was accompanied by the transition to Artuqid. Because Mardin, along with the Artuqids began to urbanize by exiting the top zone of its classical military identity.</p> <p>Mardin was used as a settlement since the antiquity of the Al-Algerian region, where it was located, because of its fertile soil and its migration routes. The civilizations such as Hittites, Babillier and Assyrians dominated the city. In later periods, the city was the scene of the struggles of the two great powers of the Middle Ages, the Roman Empire and the Sassanid State, in order to dominate each other. Because Mardin was a buffer zone between these two forces.</p> <p>With the empowerment of the Islamic State in the 7th century, the Islamic armies began raids outside Arabia. The armies of Islam, which were based on the Al-Jazeera region, conquered the city. With this period, the city began to Islamize. After the political activities of the Great Seljuk State and the victory of Malazgirt, the Turkish population began to increase. In the end, Necmeddin İlgazi conquered Mardin and founded the Mardin Artucids State. This was a turning point in the history of the city.</p> <p>Mardin experienced great developments in the economic and architectural fields under the rule of Artuklu. The city has gained economic prosperity. In addition, the social relations were ensured in the city with the policies of tolerance of the Artuqid rulers. With the architectural works built by the rulers, the city was flourished. During this period, Mardin also developed in scientific and cultural fields and became a center of attraction for scientists. During the Artukid period, the city experienced its most brilliant period and the city developed in every sense and became an important center of the Middle Ages.</p>	
Keywords: Mardin, Artuks, City, Middle Age, Necmeddin İlgazi	

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Mardin'in tarihi süreç içerisinde hangi dönemleri yaşadığı ve sosyal alanda sahip olduğu kozmopolit yapısının nasıl oluştuğu sorularına cevap verilmeye çalışıldı. Çünkü şehir günümüzde tarihi yapıları ve içinde barındırdığı farklı kültürleriyle kendi has bir kimliğe sahiptir. Özellikle Ortaçağ boyunca gösterdiği gelişim dikkat çekicidir. Bu dönemde şehri idare eden Artuklu Beyliği'nin Mardin'e yaptığı katkılara bu çalışmayla değinildi. Üç yüzyıl boyunca şehrin hâkimi olan Artuklular döneminde Mardin'in siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve mimari yapısı birlikte ele alınarak, şehrin tüm yönleriyle bu dönemde sahip olduğu misyonu ortaya konulmaya çalışıldı. Çalışma Artuklu Beyliği dönemi olarak sınırlandırıldı. Peki, neden Mardin, Artuklular dönemi içinde çalışıldı? Çünkü Artuklu Beyleri'nin izlediği hoşgörü siyaseti sayesinde sosyal alanda toplum huzuru sağlandı. Ayrıca iktisadi alandaki başarılı politikalarıyla şehir zenginleşti. Bunlarla birlikte Artuklu beylerinin ilim ve kültürel hayatı desteklemeleri ve yaptırdıkları mimari eserlerle şehri güzelleştirmeleri bu konu üzerine yoğunlaşmamızı sağladı. Bu çalışmayla Artukluların Mardin'e kazandırdığı maddi ve manevi unsurlar ortaya koymaya çalışıldı.

Çalışmanın Önemi

Mardin şehri çoğunluklu siyasi tarih içinde çalışılmış olduğunu gördük. Bunun beraber şehrin mimarisi sanat tarihi içerisinde ele alınmış. Mardin Artuk Beyliği döneminde tam bir şehir kimliğine sahip oldu. Bu çalışmada Artuklular döneminde Mardin'in gösterdiği gelişim ile içerisinde barınan farklı gurupların şehre yaptığı katkılara değinilerek sahip olduğu şehir kimliği ortağa çıkartıldı. Günümüzde hala şehirde var olan farklı kültürlerin tarihsel süreçleri ve Mardin'e kazandırdığı tarihi dokunun nasıl meydana geldiği ortaya konuldu. Şehrin tarihinin bürün olarak ele alınmaması bizi bu konuda araştırma yapmaya yöneltti.

Çalışmanın Yöntemi

Mardin, ilkçağdan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır köklü bir merkez olmuştur. Bu çalışmada ilkçağlardan ve Artuklu Beyliği döneminin siyasi

olaylarını yanı sıra şehrin, sosyal, iktisadi, ilmi, kültürel ve mimari yapısını ele almaya çalışıldı.

Çalışma bir giriş üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın önemi, amacı ve yöntemi ele alınıp olup başvurduğumuz eserlerin belirtildiği kaynak ve araştırmalar bölümü de giriş kısmının içinde yer alır. Ayrıca Mardin'in coğrafyası ve ismine dair bilgilerin olduğu ve Artuklu Beyliği döneminde kadar geçen sürede yaşanan siyasi olayların anlatıldığı genel tarih kısmı da giriş bölümünde bulunur.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Ortaçağ süresince meydana gelen siyasi olaylardan bahsedilir. Şehrin tarihi içerisinde önemli bir rol oynayan Roma ve Sasani mücadeleleri ele alınır. Bu savaşların şehrin siyasi, sosyal ve iktisadi yapısı üzerindeki etkileri anlatılır. Bu iki güç arasında meydana gelen mücadelelerin sonra şehre hâkim olan İslam Devleti döneminde meydana gelen olaylar ve İslam orduların Mardin'i fethettikten sonra izlediği siyasi politikalardan bahsedilir. Sonraki dönemde ise Selçuklular büyük bir siyasi güç olarak ortaya çıkması, bölgeye gelerek hâkimiyet kurmaları ve bu süre boyunca Artuk Bey'i Necmeddin İlgazi'nin faaliyetleri sonucuna şehre hâkim olma süreci anlatılır. Mardin Artuklu Beyliği'nin kuruluşu ve bölgeye hâkim olduğu süre sarfınca yaşanan olaylar anlatılır. 1106'da kurulan beylik 1409 yılında yıkılana kadar şehirde varlık göstermiştir. Bu bölümde Artuklu tahtına geçen beylerin dönemleri ele alındı. Bu bölüm çalışmada Mardin'in siyasi hayatının işlendiği kısım oldu.

Çalışmanın ikinci bölümünde Mardin'in toplumsal ve iktisadi yapısı işlendi. Şehirde yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi toplumların iktisadi ve sosyal alanda gösterdikleri faaliyetlerden bahsedildi. Bu farklı gurupların şehir içinde birbirleriyle ve siyasi iktidar ile olan ilişkileri anlatıldı. Mardin'le bütünleşen Süryanîlerin şehre katkıları ve diğer halk ile ilişkileri işlendi. Ayrıca şehrin iktisadi hayatına değinildi. Mardin'in ekonomisinin temelleri, tarihi süreç içerisinde özellikle Artuklu dönemin geçirdiği değişimler anlatıldı. Artuklularla birlikte şehirde meydana gelen huzur ortamı ve halkın artan refah düzeyine de değinildi.

Çalışmanın üçüncü bölümü ise Mardin'in mimari yapısından söz eder. Şehir, Artuklu dönemiyle birlikte askeri bir kale görüntüsünden çıkmış yapılan imar faaliyetleriyle tam bir şehir kimliği kazandı. Bu dönemde de Mardin'de inşa edilen şehri güzelleştiren

eserin mimari özellikleri ve fonksiyonlarından söz edildi. Bununla birlikte Artuk döneminde Mardin iktisadi ve mimari alanda gösterdiği inkişafı ilim ve kültür alanının da gösterdi. Bu dönem içerisinde yapılan ilmi ve kültürel çalışmalar, şehrin gelişmesine katkı sağlayan alimlerden bahsedildi.

Ana Kaynakları

İbnü'l Esir (ö.1233)

Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî¹ olan İbnü'l Esir'in el-Kâmilfi't-Tarih adlı eseri en çok faydaladığımız kaynak oldu. Yaratılıştan başlayarak XIII. Yüzyıla kadar geçen dönemde meydana gelen olayları objektif olarak anlattığı eserinde Artukluların siyasi hayatı hakkında önemli bilgiler aktarır. el-Kâmilfi't-Tarih eserinde, Artukluların kuruluşlarından XIII. Yüzyıla kadar meydana gelen olayları görebiliyoruz. Eser Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçeye tercüme edildi. Artukoğlu Necmeddin İlgazi'nin siyasi faaliyetleri konusunda yararlandığımız ilk başvuru kaynağımız oldu. Artukluların Selçuklu, Moğol, Eyyübîler ile olan ilişkilerinde bu eserden yararlandık. el-Kâmilfi't-Tarih Artukoğullarının Haçlılar karşısına gösterdikleri başarılar konusunda da bilgiler verir. Bu noktada Haçlı seferlerine karşı Mardin coğrafyasına meydana gelen savaşları anlatırken de eserden faydalandık. Büyük bir külliyat olan eserin I, VI, VIII, IX ve X ciltleri Artukluların özellikle siyasi faaliyetlerini anlatırken kullandık.

İbnü'l Kalânisi (ö.1160)

Dımaşk'ta dünyaya gelen İbnü'l Kalânisi'nin Arapça olarak kaleme aldığı eseri Zeylü Tarihi Dımaşk adlı eseri Artukluların ilk dönemleri hakkında az olmakla beraber bize doğru bilgiler verir. Dımaşk'ta tarih, fıkıh ve edebiyat alanlarında eğitimini tamamladıktan sonra bu şehirde Divan-ı İnşa'da kâtipliği görevinde bulundu². Asıl adı Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî 1160 yılında vefat etti. Devletin içinde görev aldığı zamanlarda şahit olduğu olayları eserine yazdı. I. ve II. Haçlı seferler sırasında meydana gelen

¹ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esir, İzzeddin", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.26.

² Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l Kalânisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, . C.21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.99.

olaylara eserinde yer vermiştir. Necmeddin İgazi'nin haçlılarla ile mücadelelerinden de söz eder. Biz de özellikle Haçlılar karşısında yer alan bu Artuk beyinin onlara karşı verdiği savaşları anlatırken bu kitaptan yararlandık. Eser Onur Özatağ tarafından Türkçeye tercüme edildi.

Azîmî (ö.1160-61?)

Bu çalışmayla ilgili bölümlerin içinde yer aldığı bir diğer kaynak ise Azîmî Tarihi'dir. Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî 1090 Haleb'te dünyaya geldi³. Genel olarak Selçuklu tarihçisi olarak bilinen Azîmî, 1160 yılında vefat etti. Eserinde Artuklular ile ilgili fazla bilgi barındırmamakla beraber Artuklu Bey'in siyasi faaliyetleri konusunda onun eserinden yararlandık. Ayrıca satır aralarında yer alan bazı bilgiler Artukluların ekonomileri hakkında bilgiler verir. Eserinin Selçuklularla ilgili olan kısmı Ali Sevim tarafından tercüme edildi. Daha çok Selçuklu hakkında bilgiler veren kitaptan Selçuklular ve Artuklu Beyleri arasındaki ilişkilerden bahsederken faydalandık.

İbnü'l- Adîm (ö.1262)

Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî olan müellif 1192 yılında Haleb'te dünyaya geldi. Haleb'de ilk eğitimine alan İbnü'l Adîm Dımaşk, Şam ve Hicaz gibi şehirler de eğitimine devam etti. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu. Bu görevleri süresince eserlerini de yazdı. İbnü'l Adîm'in Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb adlı eserinin Selçuklularla ilgili olan kısmı Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edildi. Bizde eserin Selçuklularla ilgili bölümünün içerisinde yer alan Artuklular ile ilgili kısımlarından istifade ettik. Artuklu Necmeddin İlgazi'nin Haçlılar ile ilişkileri konusunda eserden yararlandık.

İbnü'l- Cevzi (ö.1256)

Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî olan Sıbt İbnü'l- Cevzi 1186 tarihinde Bağdat'ta dünyaya geldi⁴. Mir'âtü'z- zaman fi Tarihi'l-âyan adlı eserini Arapça kaleme aldı. Eser 654 yılından müellifin vefat ettiği 1256 yılına

³ Ali Sevim, "Azîmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.I. İstanbul: TDV Yayınları, 1991. s.330.

⁴ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l -Cevzî". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. s.87.

kadar devam eder. Ali Sevim tarafından Selçuklularla ilgili bölümü Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser da daha çok Selçuklu döneminde ait bilgiler bulunmaktadır. Bizde bu eserden Haçlı seferleri sırasında Artuklular'ın faaliyetleri konusunda yararlandık.

İbnü'l Ezrak el-Farîki (ö.1181'den sonra)

İbnü'l Ezrak, 1117 yılında Meyyâfarîkin'de dünyaya geldi. Asıl adı Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. el-Ezrak el-Fârîkî olan müellif, köklü bir aileden gelir⁵. Kendisi hakkında var olan bilgilerin çoğu kendi yazdıklarına dayanır. Kaleme aldığı eseri Tarihî Meyyâfârîkîn ve Amid, Artuklu araştırmalarında ilk başvuru kaynaklarından biridir. Üç ciltlik olan bu kaynağın iki cildi günümüze kadar ulaşmış olup eserin iki nüshası British Museum'da bulunur. Artuklu hükümdarları Timurtaş ve Necmeddin Alpi dönemlerinde yaşayan İbnü'l Ezrak, Irak, Suriye ve Doğu Anadolu bölgelerine yaptığı gezilerde şahit olduğu olayları eserine yazdı. Yaptığı bu seyahatlerinde tanıştığı sultanları, valiler, kadıları ve dikkatini çeken yapıları eserine kaydetmiştir. Hayatının bir döneminde Mardin'de yaşamış ve Aruklu Hükümdarı Timurtaş'ın idaresinde görevde bulundu. Tarihî Meyyâfârîkîn ve Amid eserinin Artuklularla ilgili kısmı Ahmet Savran tarafından Türkçeye tercüme edildi. Bizde bu kısımdan yararlandık. Özellikle Necmeddin İlgazi, Timurtaş ve dönemlerini hakkında geniş bilgilerin yer aldığı eserin bu kısımlardan faydalandık. Bu eser, Artukluların siyasi tarihi konusunda en fazla yararlandığımız kaynağımız oldu.

Seyahatnameler

Şehir tarihi çalıştığımız için en çok faydalandığımız kaynaklar seyahatnameler oldu. Seyyahların uğradıkları şehirlerin fiziki görüntüsü, sosyal, iktisadi, dini, etnik yapıları hakkında bilgiler verdikleri için çalışmamıza katkıları oldukça fazla oldu.

İbn Münkız (ö.1188)

1905 yılında Hama'nın kuzeyinde kalan Şeyzer şehrinde doğdu. Doğduğu dönemlerde Haçlılar'ın Kudüs'ü işgal etmişlerdi. Çocukluk ve gençlik yıllarında bu nedenle Haçlıları yakından tanıma fırsatı buldu. Daha sonra yaşadığı şehri terk ederek Dimaşk'a gitti ve burada haçlılar ile savaşılan İslam orduları içinde yer aldı. 1174 yılında Artukluların

⁵ Ahmet Savran, "İbnü'l Ezrak el-Farîki" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21.İstanbul: TDV Yayınlar, 2000,s.34.

hizmetine girdi. Bu dönemde rahat bir ortam da olan Münkız, Selahaddin Eyyübi'nin Suriye'ye gelmesinden sonra onun emrine girdi ve bu hükümdardan saygı gördü. Kaleme aldığı eseri Kitâbu'-l İ'tibâr'da yaşadığı dönemin günlük hayatından, Haçlılarla yapılan savaşlardan bahseder. Frenklerin adetleri hakkında da kitap bilgiler bulunur. Bu eseri Yusuf Ziya Cömert Türkçeye tercüme etmiştir⁶. Bizde özellikle Haçlılar ile Artuklular arasındaki ilişkiler hususunda bu kitaptan yararlandık.

İbn Cübeyr (ö.1217)

Asıl adı Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî olan İbn Cübeyr Endülüslü bir seyyahdır. Er-rıhla adlı eserinde 1183-1845, 1189-1192 tarihlerinde gerçekleştirdiği hac yolculuğu sırasında gözlemlediklerini anlatır. Eserin de kısa bilgiler sunmasının yanında Mardin'in fiziki yapısı hakkında bilgi verir. Ayrıca şehrin iktisadi yapısı hakkında yazdıkları da dikkat çekicidir. İsmail Güler eseri Türkçeye çevirmiştir bizde bu çeviri eserden faydalandık⁷.

İbn Havkal (IV/X. yüzyıl)

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî X. yüzyılda İslam coğrafyasını gezerek aldığı notlarıyla Şûretü'l-arz adlı kitabını yazmıştır. Hayatının ilk dönemlerini Nusaybin'de geçiren seyyah Musul ve Bağdat'ta da bulunmuş ve eğitimini bu şehirlerde tamamlamıřtır⁸. Coğrafya kitabı olma özelliği taşıyan eserinde yeryüzünün şekilleri hakkında bilgiler sunar. Arabistan, Endülüs, Sicilya, Mısır, Kuzey Afrika, Irak ve el-Cezîre coğrafyaları dolaşmış ve bu yerlerle ilgili gözlemlerini eserine yazmıştır. Bizde yazarın el-Cezîre coğrafyasını anlatırken Mardin hakkında verdiği bilgilerden yararlandık. Eser Türkçeye Ramazan Şeşen tarafından çevrilmiştir. Çalışmamız bu tercüme edilen kitaptan faydalandık⁹.

⁶ Usame İbn Münkız, , *Kitab el İ'tibar, (İbretler Kitabı)*, 6.Baskı, Yusuf Ziya Cömert (çev),İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018

⁷ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, İsmail Güler (çev), İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

⁸ Ramazan Şeşen ,''İbn Havkal'', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.20. İstanbul: TDV Yayınları, 1990, s.34.

⁹ İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, (çev.Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Eylül 2017, s.

İbn Battûta(ö.1368-69)

Asıl adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî olan İbn Battûta, Fas'ta doğmuştur¹⁰. 1325 ve 1353 yıllarında İslam coğrafyasını gezen İbn Battûta bu seyahati sırasındaki gözlemlerini anlattığı eseri Rihletü İbn Battûta ismiyle bilinir. Ortaçağ'ın en büyük seyyahı olan Battûta Moğolların Anadolu'ya yaptıkları istilalar hakkında bilgiler. Eseri Türkçeye tercüme edildi¹¹. Bizde bu tercüme eserin Artuklu coğrafyası hakkında verdiği bilgilerde yararlandık.

Ortaçağ İslam dünyasını dolaşan Yahudi seyyahlar, Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlun Petachia'nin eserinden de bu çalışmada faydalandık. XII. Yüzyılda İslam coğrafyasına yaptıkları seyahatlerde notlarını aktaran bu seyyahlar Binzas, Yahudi, İslam ve Türk tarihi hakkında bilgiler verirler. Eser Türkçeye çevrildi¹². Biz de bu tercüme eseri kullandık. Özellikle Mardin'de bulunan Yahudi nüfusu hakkındaki bilgilerden faydalandık.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer seyahatname ise Marco Polo'nun eseri oldu. Artuklularla aynı dönemde yaşamış olması ve olayları ilk elden anlatması bakımından bu eser önem arz eder. Özellikle de Mardin hakkında verdiği bilgiler diğer müelliflerin verdiği bilgilerle aynı doğrultudadır. Yine Mardin ve civarının fiziki yapısı konusunda bu eserden yararlandık. Kitap Türkçeye çevrilmiştir çalışmada bu çeviriden yararlandık¹³.

Süryani Kaynakları

Mardin'in içerisinde önemli biri yere sahip olan Süryanilerin yazdıkları eserler şehrin tarihi açısından da önemli vermektedir. İlkçağlardan itibaren şehir hakkında bilgiler aktaran Süryani kaynaklarını çalışmamızın ilk başvuru eserleri oldu. Özellikle yukarı Mezopotamya içerisinde yaşanan Roma ve İran savaşları konularında en çok yararlandığımız kaynaklar oldu. Süryani Rahip Mar Yeşua'nin vakayinamesi 494 ve

¹⁰ A.Said Aykut, "İbn Battûta", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s.316.

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2.Baskı, A.Sait Aykut (çev), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, C.I.

¹² Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri*, Nuh Aslantaş (çev.) İstanbul: Kaktüs Yayınları, Kasım 2001.

¹³ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, Filiz Doküman(haz.) , İstanbul: Kervan Kitapçılık, C.I, 1971

507 yılları arasında meydana gelen olayları anlatır. Eser Türkçeye çevrilmiştir¹⁴. Çalışmamızda bu çeviriden faydalandık. Bu vakayiname on üç yıllık süre içerisinde meydana gelen olayları anlatır. Roma ve İran savaşları döneminde bölgede meydana gelen savaşlardan bahseder. Konumuzun ilkçağ ile ilgili olan siyasi tarih için önemli bir kaynak oldu. Özellikle de günümüzde Mardin’de bağlı bir kent olan Nusaybin merkezli savaşlar hakkında bilgiler ihtiva eser. Ayrıca Nusaybin’in sosyal hayatı hakkında verdiği bilgiler çalışmamıza oldukça fayda sağlamıştır.

Çalışmamızda faydalandığımız diğer bir Süryani müellif ise Ebu’l Ferec olmuştur. Abu’l Ferec Tarihi adlı eseri yine meydana gelen Roma ve İran Savaşları konusunda kullandığımız bir kaynak olmuştur. Eser Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁵. Bizde bu tercümesinden yararlandık.

Araştırma Eserler

Çalışmamızda Mardin’in hem ilkçağ hem de Ortaçağ siyasi tarihine değindiğimiz için bu iki döneme ait olan eserlerden oldukça fazla faydalandık. İlkçağ boyunca Mardin ve çevresinde meydana gelen Roma- Sasani savaşları konusunda, Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* ve Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* kitaplarından yararlandık. Oktay Akşit’in, *Roma İmparatorluk Tarihi* kitabında Roma hükümdarları döneminde meydana gelen İran savaşları hakkında verdiği bilgilerden yararlandık. Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* isimli kitabı ise Mardin’in de içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesi konusunda verdiği hem coğrafi hem de siyasi bilgileri çalışmamızda kullandık. Ayrıca Sasani ve Roma arasında meydana gelen savaşların bölge halkı üzerindeki etkisi hususunda aktardığı bilgiler Mardin ve çevresindeki diğer şehirlerin sosyal hayatları konusunda bilgi sahibi olmamızı sağladı. Ayrıca bölgenin ilkçağ da siyasi tarihi konusunda E. Honigmann’ın İslam Ansiklopedisinde yayınlanan ‘‘*Nasibin*’’(Nusaybin) isimli makalesi de sıkça başvurduğumuz bir kaynak oldu. Özellikle Roma ve Sasaniler arasında gerçekleşen mücadelede şehrin sürekli el değiştirdiğini ve stratejik bir konum da olduğunu belirtmiştir.

¹⁴ Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır’ın Felaket Çağı*, M. Yanmaz (çev.), İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996.

¹⁵ Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, Ömer Rıza Doğrul (çev.), Ankara: TTK Basım Evi, 1945, C.I.

Şehrin coğrafi konumu noktasında Mehmet Taşdemir'in TDV İslam Ansiklopedisinde yayınlanan "Mardin" isimli makalesinden yararlandık. Ayrıca Mardin'in genel tarihi konusunda da bu makaleden istifade ettik. Mardin'in içerisinde yer aldığı el-Cezîre bölgesi hakkında bilgiler için Ramazan Şeşen'in TDV İslam Ansiklopedisinde yayınlanan "Cezîre" isimli makalesinden faydalandık. Bu makaleden el-Cezîre'nin bölümlerini sahip olduğu coğrafi şartlar konusunda yararlandık. Mardin şehrinin ismi konusunda faydalandığımız eser ise Abdulgani Fahri Bulduk'un, *Mardin Tarihi* isimli kitabı oldu. Şehrin ismi konusunda bilgiler veren bu konuda bize yardımcı oldu. Ayrıca bu kitapta Mardin Artuklu emirleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Artukluların siyasi hayatlarını anlattığımız bölümlerde bu kitaptan da oldukça istifade ettik. Kitap Mardin Artuklu Beyleri'nin kronolojisini verirken her bey zamanının siyasi ve sosyal hayatı hakkında bilgileri verir. Mardin'in siyasi, sosyal, kültürel ve mimari yapısından bahsederken Abdulgani Fahri Bulduk'un eserinden çokça faydalandık. Bu noktada kullandığımız bir başka eser de Abdülislam Efendi'nin *Mardin Tarihi* kitabı oldu. Kitap da Abdulgani ile birçok noktada aynı bilgiler yer alıyor.

Yararlandığımız bir diğer eserde Mardin Metropolit'i olan Hanna Dolapönü'nün *Tarihte Mardin* isimli kitabı oldu. Mardin'in ismi, şehrin kuruluşu ve kalesi hakkında bilgiler içerir. Ayrıca ilkçağlarda şehirde yaşanan Roma-Sasani mücadeleleri ve bu savaşların şehre etkisini anlatır. Bu noktada kitap Mardin'in ilkçağ siyasi ve sosyal tarihi açısından yararlandığımız bir eser olmuştur. Bunların yanı sıra Mardin Artukluları zamanında şehrin siyasi ve sosyal ve mimari yapısı hakkında verdiği bilgileri de çalışmamız da kullandık. Çalışmamız da Fuad Köprülü'nin İslam Ansiklopedisi'nde yayınlanan *Artuk-Oğulları* makalesinden de çokça faydalandık. Artukluların siyasi faaliyetleri ve şehirlerindeki sosyal ve ilmi hayatlarıyla ilgili verdiği bilgilerli kullandık. Osman Turan'ın *Doğu Anadolu Türk Devleti* kitabından da yararlandık. Kitap, Artuk oğullarının siyasi faaliyetlerinin yanı sıra iktisadi, ilmi ve kültürel hayatlarıyla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmamızda bu konuları işlerken başvurduğumuz kaynaklardan biri de bu kitap oldu. Malazgirt zaferinden sonra Artukluların Anadolu'daki faaliyetleri konusunda Ali Sevim'in *Belleten Dergisi*'nin XXVI sayısında yayınlanan "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri" isimli makalesin bu noktada yararlandığımız bir çalışma oldu.

Mardin'in mimari yapısı ve şehirde bulunan eserleri anlatırken an çok Ara Altun'dan yararlandık. *Andolu'da Artuklu Devri Mimarisi'nin Gelişmesi* adlı kitabı Mardin'in mimari eserlerini anlatmaktadır. Bu noktada şehirde inşa edilen; külliyyeler, camiler,

medreseler, darüşşifaların ve hamamların fiziki özellikleri ve süslemeleri konusunda en çok yararlandığımız kaynak oldu. Şehrin mimari özellikleri konusunda bir diğer takip ettiğimiz kaynak, Oktay Aslanpala'nın *Türk Sanatı* isimli kitabını oldu. Yine bu kitap ta Ara Altun ile aynı doğrultudaki bilgileri içermektedir. Mimari alan konusuna başvurduğumuz diğer bir önemli kaynaktaki Albert Gabriel'in *Şarkî Türkiye'de Arkeolojik geziler* isimli kitabı oldu. Fransızca kaleme alınmış kitap İdil Çetin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizde çalışmamızda bu tercüme kitaptan yararlandık

Mardin'in önemli bir parçası olan Süryaniler ile ilgili bölümde ise Mutay Öztemiz'in *Süryaniler* isimli kitabından faydalandık. Süryanilerin tarihi ve gelişimleri konusunda bilgiler sunan kitap Mardin'deki farklı gurupları anlatırken başvurduğumuz bir eser oldu. Ayrıca Artuklu döneminde Mardin'de yaşayan Süyanîler'in bu beylik ile olan ilişkileri hususuna Gabriyel Akyüz'ün '*Süryanilerin Artuklularla İlişkileri*' isimli makalesinden yararlandık. Artuk Dönemi Mardin'deki iktisadi hayat hakkında Muammer Gül, '*Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları*' isimli makalesi ile Özer, M. Halis '*Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri*' isimli makalelerinden yararlandık.

Mardin Coğrafyası

Dünya tarihi içinde ilk uygarlıkların ortaya çıktığı ve insanlık tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı medeniyet merkezlerinden biri olarak Mezopotamya bölgesi karşımıza çıkar. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan verimli bölgeye bu ad verilir. Mezopotamya kelime olarak Yunanca'da "iki nehir arası" anlamına gelir, Mısırlılar da aynı anlama gelen "Naharina"adı bölge için kullandılar¹⁶. Mezopotamya'nın kuzey kısmına "El-Cezîre", güneyine kısmına "Irak" olarak adlandırılır¹⁷. İbn Haldun, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan sahaya, Cezire (Mabeyne'n-nehreny, Mezopotamya) diyarı olarak aktarır¹⁸ X. Asır seyahatname yazarı olan İbn Havkal'da Fırat ve Dicle ırmakları arasında kalan bölgeyi el-Cezîre (yukarı Mezopotmaya) olarak belirtir¹⁹.

¹⁶ Ekrem Memiş, *En Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar)*, Ankara: Ekin Kitabevi,2007, s.7.

¹⁷ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Nejdet Gök (çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2004,C.1 381.

¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, Süleyman Uludağ(çev), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1988,C.I,s.314.

¹⁹İbn Havkal, 197.

Genel olarak Arap coğrafyacıları Mezopotamya'ya iki bölüme ayırarak, Güney kısmına Sevad veya Irak, kuzey kısmına ise el-Cezîre olarak adlandırdılar²⁰.

Ada anlamına gelen el-Cezîre bölgesi, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağladığı için hem tarihi hem de stratejik bir öneme sahiptir. Bölgenin kuzeybatısında günümüz şehirlerinden Gaziantep, Kahramanmaraş ve Malatya yer alır. Doğu bölgesinde Doğu Anadolu bölgesi yer alırken güneyinde ise Irak bulunmaktadır. el-Cezîre İslamiyet'ten önceki ve sonraki dönemlerde bu bölgede yaşayan Araplar tarafından "Diyârimudar", "Diyârîrebîa" ve "Diyârîbekir" bölümlerin ayrılmıştır²¹. Diyârimudar bölgesinde; Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Ra'sul'ayn şehirleri, Diyârîrebîa bölgesinde; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara, Cizre, Diyârîbekir bölgesinde; Amid(Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârîkin, Hasankeyf gibi şehirler bulunur²²

İbn Hurdazbih ise Nusaybin, Erzen, Amid, Meyyâfârîkin, Mardin ve Sincar'ı Diyârîrebîa şehirleri olarak sıralar²³. El-Cezîre Anadolu'yu Irak ve Suriye gibi önemli merkezlere bağladığı için stratejik açıdan büyük bir öneme sahiptir. Özellikle karayolu ticaretinin yaygın olarak yapıldığı ortaçağlar boyunca önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması tarihi bir öneme sahip olmasını sağlamıştır. Doğu-Batı, Kuzey-Güney ticaret akışında etkili olan bir bölge olmuştur. Ticari öneminin yanı sıra siyasi anlamda doğu batı eksenli mücadelelerde tampon bölge özelliği taşımıştır. Nitekim önceleri Roma(Bizans)-Sasani savaşlarının önemli bir noktası olan bölge daha sonraki yıllarda Selçuklu ve Bizans savaşların sahne oldu.

Ayrıca tarih boyunca verimli toprakları nedeniyle birçok medeniyete ev sahipliği yaptı. Siyasi iktidarlar buranın bereketinden yararlanmak için birbirleriyle de sıkça mücadele ettiler. Bölgenin bugün kuzey yarısı Türkiye toprakları içerisinde yer alırken güney yarısı ise Suriye içerisinde bulunur. Çalışmamızın konusu olan Artuklu Mardin'i de bu coğrafya içerisinde bulunur. Yukarı Mezopotamya diye isimlendirilen el-Cezîre büyük

²⁰ Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi(Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası" İbrahim Özcoşar (Ed.), *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)* içinde (105-139)İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San. Tic. Lmt. Şti, 2007, s.105.

²¹ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8. İstanbul: 1993,s.509.

²² Şeşen, "Cezîre",s.509.

²³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Murat Ağarı (çev), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 84.

tufandan sonra insanların yeniden hayat sürmeye başladığı; Hz. İbrahim, Hz. Yunus, Hz. Zülkareyn gibi çok sayıda peygamberinde gönderildiği bir bölge oldu²⁴. Metafizik kaynaklarının bolluğu nedeniyle felsefi bilimlerin geliştiği bir yer oldu.

Tezin konusu olan Mardin şehri de el-Cezîre'nin içerisinde yer alır. Engebeli bir plato da yer alan şehir, Mardin-Midyat eşiği üzerinde kurulur. Mardin'in doğusunda kalan bölgeye Ortaçağ boyunca Cebel-i Tûr ya da Tûr Abdin olarak bilinir. Bu isim bölge için hala kullanılmaktadır. Günümüzde Mardin'in sınırları içerisinde olan Midyat, Tûr Abdin'in en büyük şehirlerinde biridir. Tûr Abdin, çiviyazısı belgelerde Kaşyari Dağı olarak adlandırılır²⁵. Kaşyari ismi ilk olarak Hititlerin, Boğazköy metninde geçer. Bunun yanı sıra bu isim Asur metinlerinde de geçer. Roma döneminde ise Tûr Abdin bölgesine Masius Dağı adı verildi. Mardin'de Tûr Abdin'in batı tarafında bulunan, dağın güney yamaçlarına kuruldu. Şehrin bulunduğu kısısına mazı ağaçları çok olduğu için Mazı Dağı da denilir

X. yüzyılda şehirde bulunmuş olan İslam coğrafyacısı İstahrî Mardin dağı için: *Dağın zirvesinde çok iyi bir şekilde korunan ve fethedilmesinin çok zor olduğu bir kalesinin olduğu ayrıca bu sağda zehirli yılanların bulunduğunu belirtir*²⁶. İbn Havkal da bu durumdan söz ederken Mardin Dağı'nın zirvesinde Kır Kartal adıyla bilinen müstahkem kalelerin olduğunu ve etrafında zehirlerinin insanı öldürecek kadar etkili olan yılanlar olduğunu belirtir²⁷. Mardin hakkında bilgi veren diğer bir İslam coğrafyacısı olarak Yakut El- Hamevi, XII. yüzyılda kaleme aldığı eserinde Mardin kalesi için şunları kaydetmiştir; *'Mardin'in El-cezire dağının zirvesinde Nusaybin, Dara, Düneyser gibi yerleşim yerlerinin içinde olduğu geniş bir alana sahip kaledir'*²⁸

²⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 1.Baskı, Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman(haz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Mart 2000, C.IV, s.42.

²⁵ Hayat Erkanal, "Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi", Filiz Özdem (Ed.), *Taşın Belleği Mardin*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.24.

²⁶ İstahrî, *Mesalikü'l-Memalik, (Ülkelerin Yolları)*, 1. Baskı, Murat Ağarı(çev.), İstanbul: Ayışığı Kitap Evi, 2015,s.80.

²⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 2. Baskı, Ramazan Şeşen (çev), İstanbul:Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 202.

²⁸ Ali İpek, "İslam Coğrafyacıların Gözüyle Artuklu Merkezleri", İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (179-192), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.II, s.188.

XII. yüzyıl seyyahlarından İbn Cübeyr'de Nusaybin ve Düneyser hakkındaki gözlemlerini anlatmaktadır. Nusaybin'in düz bir ova olduğundan ve su kaynaklarının bolluğundan bağ ve bahçelerinin güzelliğinden söz eder²⁹. Düneyser'in de çarşı ve pazarlarının çok hareketli olduğunu kaydetmiştir³⁰. Zekeriya el-Kazvini'Asar'ı –Bilad ve Ahbaru'l-İbad adlı eserinde Mardin için ‘ ‘ ömrümün bir kısmını burada geçirdim, Allah Mardin'i korusun, zorunlu olmasaydım orayı asla terk etmezdim, halkı çok yumuşak bir dile sahip, kalpleri de dağlıdır, bazen katılaştır ’ ’³¹.

Kazvini'nin bu sözlerinden yola çıkarak Mardin'in insan yaşamına uygun, halkın refah seviyesinin yüksek olduğu sosyal yaşamda insanların birbirleriyle iyi geçindiklerini söyleyebiliriz. 1300 yıllarda şehre uğrayan bir diğer Seyyah İbni Batuta'da Mardin'in dağın eteğine kurulduğunu ve İslam âleminin en güzel şehirlerinden biri olduğunu belirtmiş çarşıların hareketliliğine vurgu yapmıştır. Şehrin tepe noktasında ise çok ünlü olan sarp bir kalenin var olduğunu belirtmiştir³². Ayrıca İbn Batuta Mardin şehrine geldiğinde o dönemde hükümdar olan Melik Mansur'un halkı tarafından sevilen ve çok cömert bir devlet adamı olduğunu ifade etmektedir.

Mardin İsmi

Mardin isminin kaynağı konusunda farklı fikirler bulunmaktadır. Hanna Dolapönü Mardin için kullanılan en eski ismin Ardobe olduğunu belirtir³³. MS.4. yüzyılda Ammianus Marcellinus ‘ ‘Maride’ ’ olarak adlandırmış³⁴.Merdin ismi de kullanılmış olup bu isim Süryanice kaleler anlamına gelir³⁵. Mardin adının Süryani belgelerinde Marde, Arapça yazılmış kaynaklarda ise Mâridîn olarak geçer³⁶. Mardin kelimesinin savaşçı bir millet olarak bilinen Mardelerle bağlantılı olduğu ve Mardeler'in de İran hükümdarı Erdeşîr, tarafından buraya gönderilip yerleştirildiği de belirtilmektedir. Mardler

²⁹ İbn Cübeyr, s.175.

³⁰ İbn Cübeyr, s.176.

³¹ İpek, ‘ ‘İslam coğrafyacıların Gözüyle Artuklu Merkezleri’ ’, s.189.

³² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2.Baskı, A.Sait Aykut (çev), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, C.I, s.388-399.

³³ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul: Hilal Matbaacılık,1972, s16.

³⁴ Erkanal, , ‘ ‘Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi’ ’, s.23

³⁵ Dolapönü, , s.15. 1. dipnot.

³⁶ Taşdemir, ‘ ‘Mardin’ ’, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.28. Ankara: TDV Yayınları, 2003. s.43.

zamanında şehre Merdin denildiği ve kaleler anlamına geldiği görüşleri de bulunmaktadır³⁷.

Abdulgani Efendi şehrin adıyla ilgili olarak şunları söylemektedir; “*Mardin kalesinin en eski adı ‘Kal’atu’l-Gurab’*” yani Karga kalesidir. Mardin isminin verilmesine Tarihçiler iki sebep gösterir. Birincisi; Fars hükümdarlarından birinin Mardin adlı oğlunun yakalandığı hastalığın tedavisinden aciz kalan doktorlar, nihayet havası güzel, suyu hafif, yüksek bir yerde bahar, yaz, güz, kış günlerini geçirmesini gerektiğini söylemişlerdir”.

Bunun üzerine babası Mardin’i bu Karga kalesine gönderdi ve Mardin burada sağlığına kavuştu. Bundan sonra buraya Mardin denilmeye başladı³⁸ İsmi anlamıyla ilgili olarak Abdüsselam Efendi de Abdulgani Efendi’nin anlattığı gibi Pers hükümdarının oğlu Mardin’den dolayı şehre bu ismi verildiğini yazmaktadır³⁹.

Mardin Genel Tarihi

Coğrafi konumu sebebiyle Mardin, tarihsel süreç içerisinde Babiller, Asurlular, Hititler, Urartular, Persler, Selçuklular, Emeviler, Abbasiler, Anadolu Selçukluları, Artuklular ve Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri önemli bir merkez olarak kullanılmıştır. Farklı dinlere, medeniyetlere sahip siyasi kuruluşlara tarih boyunca ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Mardin kültürel açıdan oldukça zengin ve renkli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin’i bugünkü şehir merkezi olarak sınırlamak yanlış olacaktır. Çünkü Mardin eski Mezopotamya’nın siyasi ve kültürel tarihi açısından sadece merkeziyle değil farklı bölgeleriyle de önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Midyat, Tûr Abdin bölgesinin en önemli merkezi konumunda bulunmaktadır. Midyat, 1.Salmanasar zamanında Asur hâkimiyetine girdi

³⁷ Taşdemir, ‘‘Mardin’’, s.43.

³⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, Burhan Zengin (haz.), Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 1999, s.5.

³⁹ Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, Hüseyin Haşimi Güneş (haz.), İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San.Tic. Ltd.Şti, 2007, s.3

altı yüz elli yıldan fazla Asur İmparatorluğu'nunhakimiyetinde kaldı⁴⁰. M.Ö XI. yüzyılda Asurların güç kaybetmesiyle, göçebe topluluk olan, Ârâmîkabileler bölgeye geldi. Asurlulara dönemine ait olan“Kırık Obelisk” yazıtında, Ârâmîler'in Kaşiyari dağı (Tûr-Abdin), kuzeyde Dicle, güneyde de Habur vadisine kadar geldikleri yazar⁴¹.

Nusaybin'e Asurlular döneminde Naşibina ismi verildi. Arap kaynaklarında Nasîbîn şeklinde belirtilen isim Türkçede Nusaybin olarak geçer⁴². Bölge hakkında bilgi veren kaynaklar Asur krallarından II. Tiglatpileser (M.Ö.966-935) dönemine aittir⁴³. Ârâmîlerin yukarı Mezopotam'ya ya göçlerinden sonra Nusaybin ve çevresi Ârâmî hâkimiyetine girdi. Daha sonraki dönemde Asurlar Nusaybin'i Araîlerden aldılar ve kendilerine bağlı bir eyalet haline getirdiler. Asurlar, Anadolu ile yaptıkları ticarete, Nusaybin yolunu kullandıkları için buraya oldukça önem veriyorlardı. Asur hâkimiyetinin ardından şehir; Med, Babil ve Perslerin egemenliği altına girdi. Büyük İskender'in doğu seferleriyle Persler'den alında ve Makedonyaya bağlandı⁴⁴. Ardından M.Ö.3. yüzyılda Part eyaleti olan bölge sonraki dönemlerde sırasıyla Roma- Bizans ve Sasaniler arasında sürekli el değiştirdi.

640 yılına gelindiğinde ise İyaz b. Ganm komutasındaki İslam ordularının El-Cezîre'nin fethedilmesiyle birlikte Mardin İslam Devleti hâkimiyetine altına girdi. Abbasiler döneminde ortaya çıkan iç karışıklıklardan yararlanan Hamdânîler, Mervânîler gibi yerel hanedanlar bölgeye hâkim olmuşlardır. 1086 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Anadolu'da fetih hareketleri gerçekleştirdi. Mervanileri hanedanlığının elinde bulunan Hısn-ı Keyf, Mardin, Amid ve Cizre gibi şehirler Artuk Bey'in de içinde bulunduğu Türkmen ordusu tarafında fethedildi⁴⁵. Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu hanedanı içine iç karışıklıklar baş gösterdi. Bu iç karışıklık döneminde Artuk

⁴⁰ Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi(Tur Abdin)'nin Tarihi”, İbrahim Öçoşar (haz.), *Makalelerle Mardin (Tarih-Coğrafya) I* içinde (105-139), İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San. Tic, Lmt.Şti, 2007 s.110.

⁴¹ Ali M.Dinçol, “Aramîler”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.3. İstanbul: TDV Yayınları,1992, s. 269; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi, (Başlangıçtan h.210- m. 825 e kadar)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960, s.8-9.

⁴² Metin Tuncel, “Nusaybin”,*TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s.269.

⁴³ Hayat Erkanal, “Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin”İbrahim Özcoşar (Ed.), *Makalelerle Mardin (Tarih-Coğrafya) I* içinde (1-15), İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San. Tic. Ltd. Şti., 2007.s.12,

⁴⁴ Tuncel, “Nusaybin”,s. 269.

⁴⁵İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul Milli: Eğitim Basımevi, 1972, s.64.

Bey Mardin'i ele geçirdi ve üç yüz yıl şehre hükmedecek Mardin Artuklu Beyliğini kurdu.

1. BÖLÜM

ARTUKLU DÖNEMİNE KADAR MARDİN SİYASİ TARİHİ

A. Roma-Bizans ve Sasani Dönemleri

Mezopotamya bölgesi, Ortaçağ'ın erken dönemlerinin iki büyük gücü olan Roma ve Sasani İmparatorluklarının üstünlük mücadelesine sahne oldu. Rumlar ile Acemlerin arasındaki mücadeleler MÖ. V. Yüzyıla kadar dayanır. Bunun nedeni iki tarafın da dünya egemenliğini kurmak için birbirleriyle yarışmasıdır. Bu düşmanlık Büyük İskender döneminden, İslami devirlerdeki Roma İmparatorluğuna kadar sürdü⁴⁶. Mezopotamya bölgesi bu iki güç arasında yaşanan büyük savaşlara ev sahipliği yaptı. Özellikle Mardin'in 50 km doğusunda tarafında bulunan Nusaybin bu savaşlarda önemli rol oynadı.

İran'da hâkimiyeti ele geçiren Sasani hanedanının ilk hükümdarı Ardeşir, birlik sağladı⁴⁷. Bundan sonra Roma-İran mücadelesinde yeni bir dönem başladı. Roma'nın üstün olduğu mücadelelerde üstünlük İran'geçti⁴⁸. Sasanilerin ilk saldırıları 230 senesinde gerçekleşti. Hükümdar Ardeşir(224-242), Romalıların Asya'dan çekilmesi bildirerek onlara karşı savaş ilan etti⁴⁹. 230 yılında Mezopotamya bölgesine geldi ve Nusaybin'e saldırdı. Suriye sınırlarına kadar ilerledi. 235-238 yıllarında Nusaybin ve sonra da Harran'ı ele geçirdi⁵⁰.

Nusaybin, Roma İmparatoru Maximinus döneminde İranlıların eline geçti ancak 242 senesinde kumandan Timesitheus şehri geri aldı⁵¹. İbnu'l Esir'in anlattığına göre de *“Sasani kralı I. Şapur (242-271), Nusaybin şehrine geldi ve surlarının kendiliğinden yıkılması ile açılan bir gedikten içeri girerek Rum askerlerini öldürüp ganimetler*

⁴⁶ Corci Zeydan, s. 381.

⁴⁷Mesûdî, *Kitâb'üt-Tenbih ve'l- İşraf (Coğrafya Ve Tarih)*, Ramazan Şeşen (çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Mart 2018, s. 79.

⁴⁸ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁴⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* s.22.

⁵⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*,s.22.

⁵¹ Honigman, “Nasibin”,*İslam Ansiklopedisi*, C.9. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997, s.100.

aldıktan sonra, Suriye'ye doğru yoluna devam etti"⁵². 244 yılına Roma İmparatoru Gordianus ölmesinden sonra imparator olan, Marcus İranlılarla anlaşarak Fırat nehrini sınır kabul etti⁵³. Ancak yeni imparator yaptığı bu anlaşmayı bozdu ve Mezopotamya'da bulunan askeri üstlerini vermekten vazgeçti. İran bu dönem güçsüz olduğu için saldırılara karşı koyamadı ve şehir yeniden Roma hâkimiyetine geçti⁵⁴. 250 senesinde burayı zapt eden Romalılar tahrip olan şehirleri onardılar⁵⁵. 251 yılında Roma İmparatoru Decius, Gotlarla yaptığı savaşı fırsat olarak gören Sasani hükümdarı Şapur 252 ve 253 yıllarında Ermenistan'a saldırdı ve Mezopotamya'ya sefer düzenledi. Ancak bölgede bulunan halk kendini savunarak Sasani ordularının şehirlerini işgal etmesine izin vermedi.

296-298 yılları arasındaki dönemde Sasani hükümdarı Narseh ile Roma imparatoru Diocletianus arasında yine savaşlar yaşandı. Narseh ilk saldırısında bölgeyi ele geçirdi. Fakat bir yıl sonra yapılan savaşta tekrar Roma üstünlüğü ele geçirdi ve taraflar barış anlaşması imzaladı. Döneme ait en eski vakayinamelerden olan Yeşua kroniğinde Roma ve Sasani mücadeleleriyle ilgi olarak;297-298 yılında Romalıların Nusaybin'i ele geçirdiğini ve altmış beş yıl burada hüküm sürdüğünü belirtir⁵⁶. Bu anlaşmaya göre Dicle nehri sınır kabul edildi. Bundan sonra bölgede 40 yıllık barış dönemi yaşandı. II. Şapur 298'de yapılan bu anlaşmayı yok sayarak 338 ve 346 senelerinde Mezopotamya'ya sefer düzenledi ve Nusaybin'i kuşattı. Ancak Şapur bu kuşatmalarda başarılı olamadı. Özellikle 338'deki kuşatmada halk şehri başarılı bir şekilde savundu. Bu savunma dapiskopos Mor Yakup, halkın ve askerlerin maneviyatını yükselterek onları cesaretlendirdi⁵⁷.

348'de Roma İmparatoru II. Constantius, güvenlik amaçlı Sasani sınırına asker göndermesi sonucunda iki taraf karşı karşıya geldiler. Roma ve Sasani orduları Sincar bölgesinde karşı karşıya geldi. Yapılan mücadele de taraflar birbirlerine üstünlük

⁵² İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, M.Beşir Eryarsoy (çev.): İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, C.I, s. 375.

⁵³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁵⁴ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.22.

⁵⁵Dolapönü, 29.

⁵⁶ Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağ ı*, s.22.

⁵⁷ Ahmet Kütük, " Nusaybinli Aziz Yakup ve Nusaybin şehrinin Manevi Savunması (MS 338-350)", *Mukaddime Dergisi*, sayı V. 2013, s. 7.

sağlayamadı. 350 yılında II. Şapur Nusaybin'i almak için son kez yine kuşattı ancak yine başarılı olamadı. Erbil vakayinamesinin, Roma- Sasani savaşlarına dair şu bilgiler yer almaktadır⁵⁸ *351-352 yılında sefere çıkararak Roma kentleri önünde kamp kurmuş, çok fazla sayıda kişiyi katlederek birçok yerleşim yerini de harap etmiştir. Nusaybin'i alamayınca da bu bölgede güçlü bir ordu bırakmış ve denizden gelen barbarlar kavimlere karşı ülkesini savunmak için geri dönmüştür*⁵⁸. İki taraf arasında yapılan 359 yılındaki savaşta Sasani hükümdarı II. Şapur başarısız olmuş ve İran'a eli boş olarak döndü⁵⁹.

363 yılı Mezopotamya tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl yapılan savaşta Romalılar Sasanilere karşı üstün konumda bulunuyordu. Ancak Roma imparatoru Iulianus aldığı darbeye ölmesiyle lidersiz kaldı. Sasani saldırılarına karşı koymayan Roma ordusu dağıldı. Yeni imparator Iovianus, Sasanilerle barış anlaşması yaparak geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu anlaşmaya dair İbnü'l Esir şunları kaydetmiştir; *Bizans tahtına Yusanus (Julyanus, Jovianian) geçince Sasani İmparatoru Şapur ona haber göndererek görüşmek için yanına gelmesini istedi, o da geldi. Her ikisi birbirlerine karşı saygı gösterip birlikte yemek yedikten sonra Şapur ona şöyle dedi: Belde ve şehirlerimizi yakıp yıktınız. Adamlarımızı öldürdünüz ve ülkemizde birçok tahribat yaptınız. Yapmış olduğunuz tahribatın bedelini ödersiniz, ya da bunlara karşılık Nusaybin'i bize geri verirsiniz. Bunun üzerine Romalılar Nusaybin'i tahliye ettiler ve burada yaşayan Rumlar şehri tahliye ettikten sonra çekip gittiler*⁶⁰.

Yeşua vakayinamesinin de bu barış anlaşmasıyla ilgili şu ifadeler bulunmaktadır. '*Her şeyden önce Romalılar için barışçı siyaset güdüyordu. Ve bu yüzden, yüz yirmi yıl sonra eski sahiplerine geri verilmek üzere, Persler'in Nusaybin'e sahip olmalarına müsaade etti*'⁶¹. Bu anlaşma Romalılar sadece Nusaybin'i değil, Ermeni satraplığını ve Sincar'ı

⁵⁸Msiha Zha, *Erbil Vekayinamesi*, Erol Sever (çev), İstanbul: Yaba Yayınları, 2002, s. 127; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S.395)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s.585-587; İbn'ü'l Esir, C.I, s. 375.

⁵⁹Abu'l Farac, s. 134-135.

⁶⁰ İbnü'l Esir, C.I s. 383.

⁶¹ Mar Yeşua, s.23.

Mezopotamya, bu tarihten itibaren Pers istilasına açık bir hale geldi. Bu anlaşma siyasi olduğu kadar sosyal alanda da Nusaybin'i etkiledi. İran istilasından sonra halkın bir kısmı şehirden ayrıldı. Göç ederek kendilerine yeni yerleşim alanı kurdular ve bu yeni yerleşim merkezine Küçük Nusaybin olarak isimlendirdiler. Nusaybin'de İran hâkimiyetinin başlamasından sonra halkın bir kısmı da Edessa'ya göç etti⁶².

Daha sonra 370, 387, 421-422, 440 yıllarında Romalılar kaybettikleri bölgeleri almak için seferlerde düzenledi. Fakat aralarında iki taraf arasında büyük savaşlar yaşanmadı. 387 yılında yapılan anlaşmayla Mardin ve çevresi Roma İmparatorluğunda kaldı. Sonradan 441 yılına yaptıkları anlaşmaya göre de her iki taraf Anadolu'da askeri mevkileri oluşturmayacaklarını kabul etmişlerdir.

504 yılında Roma'nın İran sınırına saldırmasıyla iki taraf arasında savaş yaşanmıştır. Bu savaşla ilgili Yeşua şunları kaydetmiştir, *Roma komutanı ilerleyip 10 bin kişiyi öldürmüş, 30 bin kişiyi de esir alarak 120 bin koyun, sığır ve at ile birlikte Nusaybin önlerine varıp pusuya yatmışlar ve sürüyü götüreren çok az kısmı da şehrin önünden geçmiştir. Bir İran komutanı da bunların sayıca az olduğunu görünce, askerlerle silah kuşanıp sürüleri ele geçirmek için ileri atılmış, Romalılar kaçıyor gibi yapmışlar, İranlılar da onları kovalamaya başlamışlardı. Bölgelerinden iyice uzaklaştıklarında pusudaki Romalılar kalkarak hepsini acıklı bir bozguna uğratmışlar, bir kişi bile kaçıp kurtulamamıştı*⁶³. Kavad'ın Amid'i ele geçirmesine karşılık Romalılarda Nusaybin üzerine yürüdüler. Erzen civarını yağmaladıktan sonra Sincar'a başarılı akınlar düzenlediler. Aldıkları bu başarılarından sonra bölgede bulunan bazı güçler Bizans'ın üstünlüğü kabul ettiler ve bağlılık bildirdiler. İranlıların idaresinde bulunan Ermeni komutan Muşlek (Muşeg), askeriyle birlikte Bizans hâkimiyetine girdi⁶⁴. Kavad aleyhine gelişen bu durumlar karşısında elçi göndererek barış teklifine bulundu. Bizans imparatoru Anastasios bu anlaşma teklifini kabul etti.

⁶²Şanlıurfa ilinin bilinen en eski ismi Edessa'dır, bkz. Ahmet Nezih Turan, "Şanlı Urfa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s.336.

⁶³ Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağ ı s.95*.

⁶⁴ Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağ ı s.95*.

Yapılan barış anlaşmasından sonra, Bizanssınır bölgesinde güvenlik sağlamak için Sasanilere karşı bir üst bölgesi inşa etti. Bu üst bölgesi Mardin'e üç fersah uzaklıkta olan Dara'da kuruldu. 505 yılında Bizanslılar burada yeni bir ordugâh şehri inşa ettiler. İranlıların engelleme girişimlerine rağmen şehrin inşasına devam etti. Şehir büyük yapıları ile üç yılda inşa edildi ve Anastasiopolis ismi verildi⁶⁵.

VI. yüzyılın sonlarında Roma İmparatoru II. Justinus (565-578) ve Sasani, Şahı I.Husrev Anuşirvan (531-579) zamanlarında Romalılar ve Sasaniler arasında 571'den 591'e kadar devam edecek olan 20 yıl savaşları başladı⁶⁶. 20 yıllık savaş döneminde iki taraf arasında 583, 587-89 ve 591 yıllarında bu sınır boylarında savaşlar meydana geldi. Sınır şehirleri bazen Roma, bazen Sasaniler eline geçmiştir; ama genel olarak, Dicle üzerinde, “iki imparatorluk arasında (bilhassa ticaret görüşmeleri için) yegâne buluşma yeri” olarak belirlenmiş olan Nusaybin Sasaniler'in, Mardin de Bizans'ın elinde kaldı⁶⁷.

VI. yüzyılın sonlarına doğru Sasani Devlet'inde karışıklıklar başgösterdi. Sultan IV. Hormizd'in vefatıyla birlikte Bahram Çubin (Varahman) (590-591) tahta oturdu. IV. Hormizd'in oğlu II. Hüsrev hak iddia ederek baş kaldırdı. Bahram ile yaptığı mücadeleyi kaybederek Roma'ya sığındı. Bizans'ın desteğini alan II. Hüsrev, Bahram Çubin'ne savaş ilan etti. Yapılan mücadelede galip gelerek 591'de Mardin'de kendini hükümdar olarak ilan etti. Bu destek karşısında II. Hüsrev, Roma imparatoru Maurikius'a Nusaybin' e kadar olan Armanie bölgesindeki toprakları Bizans'a bıraktı. Bizans birlikleri Sasani topraklarına girdi. Bu dönem de iki devlet arasındaki ilişkiler olumlu bir şekilde devam etmiştir. Maurikius ile Hüsrev arasındaki “baba-oğul” ilişkisi yaşandı.

613 yılında Sasani güçleri tekrar Mezopotamya'ya hareket ederken Dara'yı ele geçirdiler. 622 yılında İmparator Heraclius, Anadolu'ya girerek İran ordusunu bozguna uğrattı ve bölgeyi Sasanilerden aldı⁶⁸. 628 yılına gelindiğinde Sasani hükümdarı Hüsrev öldü ve

⁶⁵ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s.151.

⁶⁶ Mehmet Tezcan, "VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı(607)", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: 26,27,28 Mayıs 2006 s.154.

⁶⁷Tezcan, "VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı(607)", s.154.

⁶⁸ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*,6.Baskı, M.Fuad Köprülü (haz.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984, s. 96.

tahtında oturan oğlu II. Kavad'da İmparatorla anlaşma yaparak önceki dönemlerde Bizans'a ait olan bütün arazileri geri verdi⁶⁹.

Bundan sonraki dönemlerde iki taraf arasında Mezopotamya coğrafyasında büyük savaşlar yaşanmadı. Bununla birlikte bu iki gücün birbiriyle olan mücadelesi her ikisini de askeri, siyasi, ekonomik anlamda zayıflatmıştı. Nitekim Bizans bu savaşlar neticesinde zayıfladığı için bölgeye gelen İslam ordularına karşı direnemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Aynı durum Sasaniler içinde geçerli olmuştur Bizans'la yaptığı savaşlarda yıpranan İranlılar, İslam ordularına karşı koyamadı ve Mezopotamya gibi İran coğrafyası da İslam orduları tarafından fethedildi.

B. Şehrin Fethi Emevi - Abbasi Dönemleri

Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan yukarı Mezopotamya bölgesi İslam devleti için önemli bir konuma sahipti. Buradaki Bizans kuvvetleri Müslümanların kuzeye doğru hareketlerine engel teşkil ediyordu. Ayrıca Irak'ta İslam orduları tarafında ele geçirilen bölgelerin güvenliğinin sağlanması, kuzeyde Ermenistan'a, doğuda Horasan'a düzenlenecek seferlerin ehemmiyeti için halife Hz. Ömer, el-Cezîre'nin fethine karar verdi. Müslümanlar İyaz b. Ğanm komutasında El-Cezîre bölgesine geldiler 20 Muharrem 19 (640) yılında Nusaybin, Tûr Abdin, Mardin Kalesini ve Dara'yı fethettiler⁷⁰.

Mardin'in fethi, Tûr Abdin, Meyyâfârîkin, Musul, Nusaybin gibi bölgedeki birçok yerde genel olarak uygulanan Ruha anlaşmasına göre gerçekleşti⁷¹. Bu anlaşmanın şartları şu şekilde belirlendi; üzerlerine konulan cizreyi verdikleri, ihanet etmedikleri, yeni kiliseler inşa edip çan çalmadıkları, paskalya kutlamadıkları sürece canlarına mallarına dokunulmayacak kiliseleri de yıkılmayacaktı⁷². İslam ordularının bölgeyi fetih hareketleri halk tarafından kabul görmüş bulunmaktaydı. Bizans ve Sasani mücadelesi

⁶⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (çev) Ankara: TTK Yayınları X. Dizi, sayı 7. 1999, s 96.

⁷⁰ Ahmed b. Yahya El- Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân, (Ülkelerin Fetihleri)* Mustafa Fayda(çev), İstanbul: Siyer Yayınları, Ocak 2013, s. 204.

⁷¹ Mehmet Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklulara Mardin" *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: 26,27,28 Mayıs 2006 s..45.

⁷²El- Belâzurî, s. 201.

sürecinde halktan alınan vergiler onların devletlerine olan sadakatlerini ve bağlılıklarının azaltmıştı⁷³. Şehri tekrar Romalılar hâkimiyetleri altına almak istediklerinde burada bulunan Süryani ve Arap halk Romalılara karşı birlikte hareket ederek onların yeniden hâkimiyet kurmasına izin vermediler. Bölge halkı hem Roma hem de Sasanilerin mücadelelerinden yıprandıkları için İslam ordularının bölgedeki fetihlerini hoşgörüyü karşıladılar.

İyaz b. Ğanm Mardin'i fethettikten sonra şehrin yönetimini uzun yıllar burada yaşayan Şehriyad ailesine bıraktı. Müslümanlar işgal ettikleri bölgelerdeki genel siyasetlerine devam ettiler. Yerli halkının dini inanışlarına karışmadı bölgenin günlük hayatına müdahale edip baskı altına almadı. Halk eskiden olduğu gibi havralarda, kiliselerde ibadet etmeye devam etti. Bunların yanında bölgenin güvenliği sağladığı için vergi aldı. Halkta Ruha anlaşmasına uyarak Müslümanların düşmanlarıyla iş birliği girmemeye özen gösterdi. Mardin yüz sene kadar Şehriyad ailesinin elinde kaldı⁷⁴. Bir asırlık süren bu dönemde Mardin'in siyasi, ekonomik değeri azaldı. Bu gerileme dönemi Hamdaniler dönemine kadar devam etti.

Hz. Osman halifelik makamına geçince bölgeyi Muaviye b. Ebi Süfyan'ı Şam ve el-Cezîre valisi olarak atadı⁷⁵. Halife Hz. Osman, Muaviye'ye bu bölgede bulunan sahipsiz topraklara Arap kabilelerinin yerleştirilmesini uygun gördü. Bunun üzerine Vali Muaviye Temim kabilesini, Diyar-ı Rebia'ya (Musul, Nusaybin Sincar, Dârâ, Cizre) yerleştirdi⁷⁶.

Bu iskân politikasının amacı devlete ait olan sahipsiz topraklara işlerlik kazandırıp devlet hazinesi katkı sağlamaktı. Ayrıca buraya yerleştirilen Müslüman Araplarla birlikte bölgenin İslamlaşmasını sağlamak ve İslam Devleti'nin hâkimiyeti güçlendirmektir. Hz. Osman döneminde El-Cezîre İslam Devleti'nin yeni bir eyaleti

⁷³ Philip K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, C.I, s. 218.

⁷⁴ Abdulgani Fahri Bulduk, s.21.

⁷⁵ Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *Saü Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, s.135.

⁷⁶ El- Belâzurî, s. 206.

haline getirilmiş ve yerleştirilen Arap kabilelerinin isimlerine göre “Diyarımudar”, “Diyarirebia” ve “Diyaribekr” olmak üzere üç bölgeye ayrıldı⁷⁷.

Yüzyıllar boyunca Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yaşadığı bölge Halife Hz. Ömer dönemiyle birlikte artık İslam tanıştı. Bu dönemden itibaren Mezopotamya’da İslamlaşmaya başladı özellikle Arabistan’dan getirilip bölgeye yerleştirilen Müslümanlar bölgedeki İslamlaşma sürecine büyük katkı da bulundu. İslam orduları bölgeyi fethettikten sonra halkın inanışları konusunda baskı yapmamış ibadethanelerine dokunmamış ve onlara serbestlik tanımıştı. Günlük yaşamlarına devam ettiler ve İslam Devleti’ne cizye ödediler. Müslümanlar halkı İslam’a zorlamadı bunun yerine teşvik ettiler. Bölgenin İslamlaşmasında burada uzun yıllar süren halkı hem maddi hem de manevi yönden yıpratın Roma- Sasani savaşları da etkili olmuştu. Özellikle bölge halkına koydukları ağır vergiler ve sürekli buralarda yapılan yağmalardan dolayı bölge halkının nefretini kazandılar⁷⁸.

Bölge halklarından olan Süryanileri ve Nesturilere çok yüklü vergiler altında ezdiler. Ayrıca Ortodoks inancın dışındaki Hristiyan halkı baskı altında tutarak olumsuz ilişkiler kurdular. Bu şartlar altında Roma ve Sasani savaşlarına ev sahipliği yapmış olan halk İslam Devleti’nin bölgeye gelişini hoşgörüyü karşıladı. İslam hoşgörüsünün de bu durumla birleşmesiyle İslam orduları zorlanmadan bölgeyi fethetmişti.

Mardin, Emeviler döneminde el-Cezîre eyaletine bağlı bir merkez oldu. Bu dönemde özellikle Nusaybin ve Dara’ da Harâciler ikamet etti. Halifeler bu sebeple ordularını göndererek isyanları bastırmaya çalıştılar. 686-687 yıllarında isyan eden Muhtar es-Sekafi, Mardin civarında çıkardığı isyanla Emevileri oldukça uğraştırdı. 695-696’da ise Salih b. Muserrih isyanı bölgede ortaya çıktı. Salih ve çevresindekiler Dara’da ikamet edip burada kendi görüşlerini yaydılar⁷⁹. Dara’dan ön üç gün kalan bu harici gurup 120 kişiyle isyan etti⁸⁰. Nusaybin, Sincar ve Dara haklı kendilerini kalelerinde onlara karşı

⁷⁷ Şeşen, “Cezire”.509.

⁷⁸ MehmetAzimli,“Hulafa-i Raşidin Dönemindeki İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *İSTEM*, S.6, 2005, s.182.

⁷⁹ Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi faaliyetleri*, 2. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015. s.167.

⁸⁰ Demircan, s.168.

savunmaya aldı⁸¹. Cezire'nin emiri olan Muhammed b. Mervan'ın orduları Salih'i mağlup ettiler. Salih'in ölümüyle birlikte yerine geçen Şebib b. Yezid bölgedeki faaliyetlerine devam etti. Haricilerin El-Cezîre bölgesindeki faaliyetleri sürdüren Şebib ölünceye kadar Emeviler'i uğraştırdı⁸².

Devlet'in son dönemlerine kadar bölgede Hariciler varlıklarını sürdürdüler. Emeviler yıkılış sürecine girdikleri son dönemlerinde dahi bölgedeki isyanlarla meşgul oldular. Hariciler son halifeleri olan Mervan döneminde Nusaybin merkezli isyanlar çıkardılar. Bu dönemde 745 yılında Dâhhak'ın isyanı Emevileri bölgede zorladı. Harici Dâhhak'ın Musul'a girdiği haberi Halife Mervan El-Cezîre'devkili olan oğlu Abdullah'a haber göndererek bölgeye girmelerini engellemelerini bildirdi. Dâhhak ordusuyla Nusaybin' geçti ve Mervan'da ordusuyla üzerine yürüdü iki taraf Mardin'in nahiyelerinden Kefertusa'da karşı karşıya geldiler savaşı Mervan kazandı ve Dâhhak öldürüldü.⁸³. Emeviler dönemi boyunca harici isyanlara sahne olan Mardin ve çevresi yine de merkeze bağlı kaldı.

Emevilerden sonra iktidarı ele geçiren Abbasiler el-Cezîre bölgesinde hemen kabul görmediler ve bu bölgede kendilerine karşı olan isyanlarla ile uğraştılar. İlk Abbasi halifesi Seffaf'ın, hâkimiyeti bölge tanınmadı ve ona karşı isyan başladı. Emevilerin son halifesi Mervan'ın naibi olan İshak b. Müslim el-Ukayli, el-Cezîre'nin önemli merkezlerinden biri konumundaki Harran kalesini kuşattı⁸⁴. Abbasi halifesinin kardeşi Ebu Cafer Mansur bölgeye gelerek isyancıları yenilgiye uğrattı ve sonunda halifenin hâkimiyetini tanımak durumunda kaldılar⁸⁵. Halife Seffaf'ın ölümünün ardından bölgede iktidar mücadelesinde rol oynadı. Yeni halife olan Ebu Cafer Mansur'un hilafetini kabul etmeyen amcası Abdullah b.Ali ile Mansur'un halifeliğini savunan ve Abbasi ihtilalinin

⁸¹ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, M.Beşir Eryarsoy (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, C.IV, s. 355.

⁸² Demircan, 171-184.

⁸³ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Yunus Apaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, C.V. 290.

⁸⁴ Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklulara Mardin" *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, s.46.

⁸⁵ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet Kavgaı, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2001, s.77.

önemli isimlerin Ebu Müslim Horasani Nusaybin mevkisinde karşılaştı ve Abdullah b. Ali mağlup edilmiştir⁸⁶.

Harun Reşit dönemine kadar özellikle el-Mehdi ve el-Hadi dönemlerinde yine bölgede harici isyanları çıktı El-Cezîre’de bu isyanların sebep olduğu karışık dönemler devam etti⁸⁷. Harun Reşit ise, sınırboylarına *sugur* adı verilen mevkiler inşa ederek el-Cezîre’yi asilere karşı korudu. Harun Reşit’in bu çabalarına rağmen onun döneminde yine bölgede harici isyanları çıktı. 792-793 tarihlerinde Fadl isimli biri bölgede isyan etti. Nusaybin da başlayan isyan Dara, Amid ve Erzen’e kadar ulaştı ve halkın mallarını yağmaladı⁸⁸. Baş gösteren bu isyan çok geçmeden halifenin ordusu tarafından bastırıldı. 799-800 yıllarında Müslümanlar halka bölgede bakılar başladı. Bunun üzerine Halife, Yezid b.Mezyed komutasında gönderilen orduya yardım için Huzeyme b. Hazım ve ordusu Nusaybin’e karargâh kurdu⁸⁹. Bu durum da şehrin Abbasiler tarafınan askeri üs bölgesi olarak kullanıldığı göstermektedir. Harun Reşit’in ölümünden sonra, yeni halifenin kim olacağı hususunda El-Cezîre’de ortaya çıkan karışıklıktan faydalanmak isten Nusaybin ve Dara halkı yağmacılık faaliyetlerine başladı⁹⁰.

Bu halk üzerine gönderilen İran ordusu Dara’yı geri aldı. Bu sefer sırasında 2 bin civarında Arap öldürüldü⁹¹. 837-838 yılında Halife Mutasım kendisine karşı halifelik iddiasında bulunan Abbas b. Memun taraftarlarını ortadan kaldırmak için Nusaybin’e gelmiş ve asileri bertaraf ettikten daha sonra da Samarra’ya dönmüştür. 845 ve 846 senesinde ise Haricilerden Muhammed b. Abdullah es-Salebi adlı kişi, on üç adamı ile birlikte bu bölgede bir isyan başlatmış, Abbasilerin Musul ordusu komutanı Ahmed et-Tusi tarafından mağlup edilmişti.

Mardin’deki Abbasi hâkimiyeti halife Mutasım (862-866) zamanında yavaş yavaş sarsılmaya başlamıştı. Özellikle bölgeye Bizanslıların yaptığı yağma faaliyetleri bu

⁸⁶Philip K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.),İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, C.II, 446.

⁸⁷ Işıltan, *Tarihte Urfa Bölgesi*, s. 115.

⁸⁸İbnü’l Esir VI. 222.

⁸⁹ İbnül Esir C.VI, s.149

⁹⁰Honigmann, 101; Aydın, Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet Kavgaaları, s.77

⁹¹Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet Kavgaaları*, s.77

dönemde artmış bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde Tolunoğulları'nın yarı bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmaları Abbasilerin bölgedeki hâkimiyetlerini iyice kaybetmelerine neden olmuştu⁹². Bu dönemden itibaren Mardin ve çevresinde bulunan yerel hanedanlar etkili olmaya başladılar.

Abbasilerin güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte el-Cezîre'de otorite boşluğu meydana geldi. Abbasi halifelerine karşı isyanlar başladı ve iç karışıklıklar ortaya çıktı. Bu durumdan yararlanmak isteyen bölge valileri ve beyleri bağımsız olmak düşüncesiyle harekete geçtiler. Abbasilerin zayıflaması ve Selçuklularının otoriter bir güç olarak ortaya çıktığı döneme kadar bölgeye bu valiler ve beyler hâkim oldular. Bu dönemde yerel aileler ve valiler bölgeye hâkim olmalarına karşın merkeze vergilerini gönderdiler. Bu yerel unsurları Abbasilere bağlı özerk yönetim birimleri oldular.

Bu süreç içerisinde Mardin'e olan Hamdânîler, Mervânîler ve Ukayililer hâkim oldu. Bu hanedanlar Bizans'ın aralıklarla bölgeye gerçekleştirdiği akınları savundular. Gösterdikleri başarılı savunmaları sayesinde Mardin ve civarının Bizans hâkimiyeti altına girmesini engellediler. Bu yerel yönetimler zaman zaman birbirleriyle de mücadele ettiler. Ancak Selçukluların İslam dünyasının büyük gücü olarak ortaya çıkmasından sonra bölgede varlıklarını sürdüremediler. Zaman içerisinde de Selçuklu hâkimiyetini tanıdılar.

C. Hamdânîler Dönemi (929-979)

El-Cezîre'ni tarihi içerisinde büyük rol oynayan Hamdânîler, Arap Rebîa kabilesine mensuptur⁹³. Hamdânîler bölgeye hâkim oldukları süre içerisinde, Haricilerle mücadele etmelerinin yanı sıra bazen de Haricilerle birlik olup Abbasi Devleti'ne karşı hareket ettiler⁹⁴. Özellikle Ebü'l-Heyca döneminde Abbasiler üzerinde etkili oldular. Abbasi halifesi, Ebü'l-Heyca'yı 926 yılında Musul valiliğine atadı⁹⁵. Mardin'de Musul

⁹² Azimli, 'Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin' s 47.

⁹³ Nasuhi ünal Karaarslan, "Hamdanîler", TDV İslam Ansiklopedisi, C.15. İstanbul: TDV Yayınlar 1997, s,446.

⁹⁴ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Ahmet Ağrakça (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları,1991, C.VII, s.391.

⁹⁵ İbnü'l-Esir, C.VII, s. 140.

valiliğine bağılı olarak Hamdânîler'in yönetimi altına girdi. Bundan sonra Hamdânîler Mardin'de etkili olmaya başladılar.

929 yılında Ebü'l-Heyca'nın ölümüne müteakip Hamdânîler Musul ve Halep olmak üzere iki kola ayrıldı⁹⁶. Abbasi halifesi Muktedir-Billâh, Ebü'l-Heyca'nın oğlu Nasruddevle Diyârrebîa Mardin ve Diyarbakır'valisi olarak görevlendirdi. Bu görevlendirmeden sonra Mardin'de onun idaresi altına geçti⁹⁷. Musul'daki Hamdânîler kolunun kurucusu olan Nasruddevle İlk dönemlerinde bölgede ortaya çıkan Harici ayaklanmalarıyla uğraştı. 930 senesinin Ağustos-Eylül aylarında, harici olan El-Ağarr b. Matara es-Sa'lebi Musul'da isyan ederek Nusaybin'e kadar ilerledi. Nasruddevle bu isyancıların üzerine bir ordu gönderdi ve onları mağlup etti. El-Ağarr'ı tutuklayıp Bağdat'a halifeye gönderdi⁹⁸.

Nasruddevle ile Abbasi orduları arasında savaşlar da yaşandı. Bu savaşların nedeni ise Nasruddevle'nin, Abbasiler'e vergi göndermemeye başlamadığıdır. 938-939 yıllarında Bağdat'a vergilerini göndermediği için halife Er-Razi, Beckem komutasındaki orduyu Nasruddevle'nin üzerine Diyârrebîa bölgesine gönderdi. Yaşanan şiddetli çarpışmadan sonra Nasruddevle ve ordusu mağlup olup Nusaybin'e döndü. Beckem'in onu takip ederek Nusaybin'e de gelmesi üzerine Amid'e kaçtı, Ancak Karmatilerin Bağdat'daki faaliyetlerini öğrenen Beckem'in Nusaybin'den ayrılması ile tekrar harekete geçti ve Diyârrebîa'yı ele geçirdi⁹⁹. 942-943 ve 958 yıllarında vergilerin ödenmemesinden dolayı Abbasi orduları tekrar Hamdânîler üzerine geldi.

972 yılında Nasruddevle'nin ölümüyle beraber Hamdânîler'in arasında taht kavgası başladı. Oğlu olan Ebu Tağlib Fadlullah de Mardin'i ele geçirdi. Ebu Tağlib Fadlullah'ın hâkim olduğu dönemde Bizans orduları Mardin'e de saldırdı ve yağma faaliyetlerinde bulundu. Domestikos kumandasındaki Bizanslılar Nusaybin üzerine yürüyüp burada pek çok kan döktüler¹⁰⁰. Sonraki dönemlerde yine bölgeye Bizans

⁹⁶ Karaarslan, s. 447.

⁹⁷ Abdulgani Fahri Bulduk, s.22.

⁹⁸ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Ahmet Ağrakça (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, C. VIII. s.184.

⁹⁹ İbnü'l Esir, C. VIII. s.300.

¹⁰⁰ Honigmann, 101-102.

saldırıları devam etti. 979 yılına gelindiğinde ise Büveyhoğullarından Azuzuddevle Mardin'i aldı. Ebu Tağlib Şam'a sona Taberisten'a ve oradan da Ramle'ye kaçtı¹⁰¹. Bundan sonraki dönemde Mardin'de Hamdânîler'in hâkimiyeti sona erdi ve Mardin'de güçlü bir hanedan olan Mervânîlerin hâkimiyeti başladı.

D. Mervânîler Dönemi (990-1030)

Mardin ve Diyarbakır'da valilik yapan Emir Bad asıl adı, Ebu Abdullah Hüseyin b. Dostluk¹⁰²Büveyhoğullarından Azuzuddevle'nin ölümünü fırsat bilerek bölgeye hâkim olmak amacıyla faaliyetlerde bulunmaya başladı. Meyyâfârîkin bölgesini ele geçirmek için baskı yaptı. Meyyâfârîkin halkına mektup yazarak gönüllerini aldı ve kendilerine iyilik yapacağına söz verdi, bunun üzerine şehir halkı Bad'ı kabul etti¹⁰³. 985 yılında Meyyâfârîkin'e girerek şehri teslim aldı. Daha sonra Nusaybin, Cezîre ve Mardin şehirlerini de egemenliği altına aldı¹⁰⁴. Büveyhilerden Azududdevle'nin yerine geçen oğlu Samsâmüddevle yapığı savaşı kazanarak Musul'a hâkim oldu¹⁰⁵. Yine bu dönemde gücünü arttırdı ve Ahlât'tan Cezire'ye kadar olan şehirler ve kaleleri zapt etti¹⁰⁶. 990 yılından ölmesinden sonra yerine oğlu Ebû Ali Hasan b. Mervân geçti.

Hamdânîler, şehre hâkim olduğu süre boyunca Musul'da güçlü bir aile olan Ukaylîler bölgede mücadele etti. 1028 yılında Bedran b. Mukallid b. Ukaylî, Nusaybin şehri kuşattı. Şehirde bulunan askerler Bedran'ın ordusuna karşı kendilerini savunmalarına rağmen savaşı Bedran kazandı. Bu durumu kabul etmeyen Ebû Ali Hasan b. Mervân güçlü bir orduyu şehre gönderdi. Yapılan şiddetli savaştan sonra Bedran mağlup oldu, Mervân'ın askerleri onları takibe koyuldu fakat yapılan çarpışmada mağlup olarak Nusaybin'e döndüler¹⁰⁷. Mervânîler bölgede hâkimiyetlerini devam ettirseler bile etkili bir siyaset izleyemediler.

¹⁰¹ Abdulgani Fahri Bulduk, s.23-24.

¹⁰² Abdulgani Fahri Bulduk, s.24

¹⁰³ İbnü'l Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, Mehmet Emin Bozarlan (çev.) İstanbul: Yelken Matbaası, 1975, s. 69-70

¹⁰⁴ İbnü'l Ezrak, *Mervânî Kürtleri Tarihi*.70.

¹⁰⁵ Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s.363.

¹⁰⁶ Abdulgani Fahri Bulduk, s.25.

¹⁰⁷ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Abdülkerim Özeydin (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, C.IX, s.282.

E. Ukayliler Dönemi (1030-1060)

İslamiyet'ten önceki dönemlerde Necid ve Yemame'de yaşayan Ukaylî kabilesi X. yüzyılda el-Cezîre'ye geldiler ve burada Hamdânîler'in hâkimiyetini kabul ettiler¹⁰⁸. Ancak bu hanedanlığın zayıflamaya başlamasıyla birlikte 990 yılında Musul'u ele geçirdiler ve burada Büveyhîler'e bağlı bir hanedanlık olarak burada kuruldu. Selçukluların şehri ele geçirmesine kadar geçen sürede Mervânîlerle Ukayliler arasında Mardin'de üstünlük kurma mücadeleleri yaşandı.

1030 yılında Ukaylî Bedran ve kardeşi Nusaybin'i kuşatma altına aldılar. Fakat ordusu dağıldığı için şehri ele geçiremedi. Bedran, yanındaki askerlerin dağıldığını görünce Meyyafârikîn'e, Mervânî Emîri Nasrüddevle yanına giderek ve Nusaybin'i kendisine vermesini istedi. Nasruddevle, Nusaybin'i ona verdi ve Karvaş'ın kızına ait mehrin on beş bin dinarlık kısmını da ona gönderdi ve anlaştılar¹⁰⁹.

Sonraki dönemlerde Kavraş bölgeye akınlar düzenleyen Oğuzlarla savaşarak onların bölgeye girmelerini engelledi. Kavraş karşısında ağır mağlubiyetler alan Türkmenler geri çekilmek durumunda kaldılar. Nusaybin'e oradan Diyarbakır'a sonrada Azerbaycan'a gittiler. Bu büyük başarının ardından şairler Kavraş'a methiyeler yazdı¹¹⁰. Selçuklular bölgeye gelene kadar Mardin, Mervânî ve Ukaylî hanedanları arasında el sürekli el değiştirdi.

F. Türklerin Bölgeye Gelmesi ve Selçuklular Dönemi

Selçukluların el-Cezîre'ye akınları XI. yüzyılda başladı. Mardin şehrine ilk akınları 1041-1042 yıllarında gerçekleşti. Bu dönemde Oğuzlar, Arap halkın kışı geçirmek için Irak'a gitmelerinden faydalanmak için el-Cezîre bölgesine girdi. Mardin ve çevresini kuşattılar. Bunun üzerine Nasruddevle Ahmed, Oğuz beyi Mansur'u rehin aldı. Oğuzların bölgeyi terk etmeleri karşılığında onu serbest bırakacağını ve çok miktarda

¹⁰⁸ Gülay Ögün Bezer, 'Ukayliler', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012, s. 60.

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, IX. s.306.

¹¹⁰ İbnü'l Esir, IX. s.301.

mal ve para vereceğini bildirdi. Oğuzlar bu öneriyi olumlu karşıladı ve Mansur serbest bıraktı. Ayrıca Nasruddevle Ahmed, malların ve paraların bir kısmını Oğuzlara gönderdi.

Ancak Oğuzlar gönderilen malların azlığı sebebiyle sözlerinde durmadı¹¹¹ karışıklığı iyice arttırarak Nusaybin'i yağmaladı¹¹². Diğer taraftan Musul'a yürüyen başka bir Türkmen topluluğu, 1043 Karvaş'ı yenilgiye uğrattıktan sonra Musul'u yağmaladı. Türkmen hareketleri sebebiyle, Musul emiri Karvaş ve Diyarbakır emiri Nasruddevle, başkent Nişabur'da bulunan Tuğrul Bey'e şikâyetlerde bulunarak "Bu akınların durdurulmasını" talep ettiler¹¹³. Tuğrul Bey'in bu yardım çağrısına cevabı ise şöyle olmuştur;

Bu Türkmen Beyleri bizim kullarımız, hizmetçilerimiz ve reayamız olup kapımız durur ve hizmetimizi yaparlardı. Fakat biz Sebuktegin oğullarının Harzem işini halletmek için uğraşmaya başladık bunlarda bu durumdan yararlanarak ülkeden çıktılar Rey' e gittiler bozgunculuk ve fesat çıkarttılar. Askerlerimizle üzerlerine yürüdük onları itaat altına alacaktık fakat onlar korkudan bizden uzaklaştılar ama ne olursa olsun bu asileri tekrar itaate almalıyız¹¹⁴. Sonunda Karvaş 1044 senesinde emrindeki Araplardan oluşan bir ordu ile Oğuzlar üzerine yürüdü ve onları mağlup ederek Nusaybin'e kadar kovaladı. Bunlar önce Diyarbakır'a sonra da Azerbaycan'a çekildiler¹¹⁵. 1058'de Selçuklular Tuğrul Bey'in liderliğinde Mardin bölgesine geldiler. 17 Eylül 1059'de Tuğrul Bey Nusaybin'e geldi ancak kardeşi İbrahim b. Yınal arasına anlaşmazlık çıktığı için, Yınal Irak'a geçmiş Tuğrul Bey'de kardeşinin ardından Irak'a gitti.

¹¹¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 26.

¹¹² İbnü'l Esir, IX. s.299.

¹¹³ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, s.26.

¹¹⁴ İbnü'l Esir, C.IX. s.301.

¹¹⁵ İbnü'l Esir, C. IX. s.301-302.

2. BÖLÜM

ŞEHRİN ARTUKLU BEYLİĞİ ELİNE GEÇMESİ VE DEVRİN SİYASİ TARİHİ

1071 Malazgirt Savaşıyla birlikte ise Selçukluların artık Anadolu'daki hâkimiyetleri kesinleşmeye başlayınca bölgeye daha sık akınlar düzenlemeye başladılar. Sultan Alp Arslan Malazgirt zaferinden sonra himayesindeki emirlere Anadolu'da yerler ikta etti. Bu bağlamda Mardin, Amid, Malatya, Harput şehirlerini hem emrindeki komutanı hem de damadı olan Artuk Bey'e ikta etmiştir¹¹⁶. Ancak kaynaklar da Artuk Bey'in kendisine ikta edilen bu bölgenin fetih ve idaresine dair küçük bir bilgiye rastlanılmamaktadır¹¹⁷.

Sultan Melikşah döneminde Mardin ve çevresi Büyük Selçuklulara bağlı durumdaydı. Sultan 1084 yılında zamanında Mervânîlerin vezirlik yapmış olan Fahruddevle'yi valisi olarak atadı. Artuk Bey'i de Fahruddevle'nin emrine verdi ve bu bölgenin fethi için görevlendirdi. Bu fetih sırasında Fahruddevle ile Artuk Bey'in arasında anlaşmazlıklar yaşandı. Melikşah'ın bu durumdan rahatsız olması nedeniyle sultan arası açıldı. Bundan sonraki dönemde Artuk Bey, Suriye meliki Tutuş'un hizmetine girdi¹¹⁸. Artuk Bey'den ayrıldıktan sonra Fahrudevle fetihlere devam etti Amid ve Meyyafârikîn'i kuşattı. Mervânî emiri Mansur, Selçuklu sultanının yanına giderek anlaşma yapmak istedi ancak Sultan Melikşah'ın şartlarını kabul etmedi ve 1085'te Meyyâfarîkin Selçuklu hâkimiyetine girdi. Bölgedeki Mervânî hâkimiyeti bu tarihten sonra sona erdi¹¹⁹. Bölge artık Selçuklu güçlerinin eline geçmiş bulunuyordu. 1092'de Melikşah'ın vefatıyla birlikte ortaya çıkan Berkyaruk ve Tutuş'un saltanat kavgası sırasında Mardin, Berkyaruk'un eline geçti ve o buraya şarkıcı bir vali tayin etti¹²⁰.

¹¹⁶ Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, XXVI, sayı 101, Ocak 1962 s. 125; Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklulara Mardin" 48; Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, s. 125.

¹¹⁷ Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri" s. 125.

¹¹⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2011, s.202-204.

¹¹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.203-204.

¹²⁰ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Abdülkerim Özyaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, X, s.326; V. Minorsky, "Mardin", s.322.

1091 yılında Artuk Bey'in vefatından sonra Kudüs Artuk Bey'in oğulları olan Sökmen ve İlgazi'ye ikta olarak verildi¹²¹. Ancak bu iki kardeşin Kudüs'teki işleri naipleri aracılığı ile yürüttüler. Özellikle Haçlılar karşısında gösterdikleri başarılarla adlarından söz ettiren bu iki kardeş Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın ölümüyle birlikte ortaya çıkan taht kavgalarının içinde bulundular. 1095 yılında Berkyaruk saltanatı ele geçirdi, melik Rıdvan babası Tutuş'un ölümünden sonra Halep'e hâkim oldu Suriye-Filistin Selçuklularının tahtına oturdu¹²². Rıdvan'ın faaliyetlerine karşı Sökmen savunma hazırlıklarına başladıysa da iki taraf arasında savaş olmadı Rıdvan'ın üstünlüğünün tanınması karşılığında taraflar anlaşmaya vardı. Selçuklu melikleri Rıdvan ve Dukak'ın Suriye Selçuklu tahtı için yaptıkları mücadelede Artukoğlu Sökmen, Rıdvan'ın yanında yer aldı. Dimaşk seferinde bulundu. Buna karşılık Dukak kendi maiyeti altında bulunan İlgazi'nin saf değiştirmesi olasılığını düşünerek hapsedirdi¹²³.

Suriye Selçuklularının içinde düştüğü bu karışık durumdan faydalanmak isteyen Mısır Fatimî devleti Kudüs'u ele geçirmek için kuşattı. Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi ve kardeşi Sökmen Kudüs'e gidip şehri savundular¹²⁴. Kırk gün süren bu kuşatmanın ardından şehir düştü ve Fatimî komutan el- Efdal şehre girdi. Fatimî komutanı, İlgazi ve Sökmen'e iyi davranırsa bile iki kardeş Kudüs'ten ayrıldı. 1096 yılında Artuklu ailesi ile kardeşler Kudüs'ten ayrılıp Halep'e geldi¹²⁵. Sökmen Halep'te kalıp Melik Rıdvan'ın maiyetinde yaşarken kardeşi İlgazi Irak'a gitti. Irak'ta Selçuklu tahtı için mücadele içinde bulunan Muhammed Tapar'a bağlılığını bildirdi. Bağdat'a şahnelik görevine getirildi.

1100 yılına gelindiğinde ise İlgazi 4 yıldır sürdürdüğü Bağdat şahneliği görevinden alındı. Yerine Aksungur Porsiki atandı¹²⁶. İlgazi bu tarihten sonra Halep meliki

¹²¹Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s.502.

¹²²Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-558= 1038/39-1143/44)*, 2. Baskı, Ali Sevim (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 2006, s.34.

¹²³Kemalüddin İbnü'l- Adim, *Zübdetü'l- Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular(H.447-521=1055-1127)*, Ali Sevim (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 2014, s.78.

¹²⁴ İbnü'l Esir, C.X. s,235.

¹²⁵ Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", s.504.

¹²⁶ İbnü'l Esir, C.X. s.320.

Rıdvan'ın emrine girdi. O dönemde Musul valiliğinde Çökürmüş bulunuyordu¹²⁷. İlgazi Melik Rıdvan'ı Musul'un ele geçirilmesi Haçlılara karşı verilecek mücadele için yarar sağlayacağını belirtti. Bunun neticesi olarak Çökürmüş'ün elinden Nusaybin alındı. Bu durumu değiştirmek isteyen Çökürmüş Rıdvan'a İlgazi'yi hapsedmesi karşılığında para ve asker vereceğini belirtti. Bu teklifi olumlu bulan Rıdvan kabul etti ve İlgazi'yi tutuklayıp hapse attırdı. Emirlerinin hapsedildiğini öğrenen Türkmenler ayaklandılar.

1003 yılında ise el-Cezîre'de Türkmen nüfusu fazlalaşmış ve bölgede yaşayan en büyük Türkmen ailelerinden biri olan Artuklular Mardin'i ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren şehir Hısnıkeyfa Artuklularının yönetimine girdi. Hısnıkeyfa hâkimi olan Sökmen b.Artuk'un ölümünden sonra oğlu İbrahim Mardin'e, kardeşi Necmeddin İlgazi Hısnıkeyfa'ya hâkim oldu. İlgazi 1005 yılında Rıdvan'ın hapsinden kurtulduktan sonra Mardin'e geldi ve şehri alarak Tabakat-ı İlgaziye denilen Mardin Artukluları şubesini kurdu¹²⁸. Artık Mardin'de üç yüzyıl sürecek Artuklu hâkimiyeti böylece başladı. Artuklu hâkimiyeti boyunca Mardin en parlak dönemi yaşadı ve tam bir şehir haline geldi. Şehir büyümeye başlayarak daha büyük mahaller kuruldu, inşa edilen saraylar, medreseler, camiler, hanlar, hamamlar ve pazaryerleriyle canlandı ve hareketli bir şehir kimliği kazandı.

Bu dönemle birlikte hem Mardin hem de yukarı Meyyâfarikîn bölgesinde önceki dönemlerdeki savaşlar nedeniyle ezilen halk huzura kavuştu ve güven tesis edildi. Bu hususta İbnü'l Ezrak'ın Meyyafarikin'in fethinden sonraki gelişmeler hakkında şu bilgileri vermektedir; '*İlgazi halka adalet ve ihsan ilan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfetleri kaldırdı, evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı, çünkü halk daha önce büyük bir korku içinde evlerine dönebiliyordu. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti. Ayrıca iktidarı ele alanlar saltanata sürekli kalmayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm ve işkence etmişlerdi. Necmeddin İlgazi*

¹²⁷ Azîmî, s.41.

¹²⁸ Mehmet Taşdemir, "Mardin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23. Ankara: TDV Yayınları, 2003, s.44.

Meyyafarkin hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş ve evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdir’¹²⁹

A. Necmeddin İlgazi Dönemi (1105-1122)

Mardin Artukluları’nın kurucu sayılan İlgazi şehri ele geçirdiğinde harap bir durumda olan camileri, mescitleri tamir ettirdi ve kendi adını verdiği mahallede cami ve bir medrese inşa ettirdi¹³⁰. Ayrıca Bağdat’ta şahnelik yaptığı zamanlarda Türkmenler tarafından kabul gördü ve büyük bir nüfuza sahip oldu¹³¹. İlgazi Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle adını duyurdu. İslam coğrafyası yönelik yapılan bu seferlere karşı Müslüman coğrafyasını savundu ve Haçlı ordularına önemli kayıplar verdirdi.

1111- 1112 senesinde Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Haçlılara karşı savaş ilan etti. Musul emiri Mevdud’un öncülüğünde diğer Türk beylerinin de içinde bulunduğu büyük bir ordu Haçlılar üzerine sefere çıktı¹³². Necmeddin İlgazi, kurulan bu orduya oğlu Ayaz liderliğinde bir ordu gönderdi¹³³. Bu sefer esnasında Türk beyleri aralarında anlaşmazlığa düştüler¹³⁴. Bu nedenle Türk ordusu başarı elde edemedi.1115’te Musul valisi Aksungur Porsuki, İlgazi’nin oğlu Ayaz ‘ı hapsedti ve iki taraf karşı karşıya geldi. Yapılan mücadele de İlgazi oğlunu kurtardı ve Porsuki’yi ağır bir şekilde yendi¹³⁵. Bu durumdan hoşlanmayan Muhammed Tapar haber gönderip onun tehdit etti¹³⁶. Bundan sonra İlgazi, Dimaşk emiri Tuğtekin’in yanına giderek orda kaldı. Tuğtekin’de bu dönemde Musul emiri Mevdud’un ölümünden sorumlu olarak görülüyordu. Bu iki Türk beyinin kendisine karşı geldiğini düşünen Muhammed Tapar üzerlerine askeri güçlerini gönderdi. Tapar ordusu karşısında güçsüz kalan İlgazi ve Tuğtekin, Antakya prensi Roger’den yardım isteyerek Haçlılarla ittifak yaptılar. Kendilerine yardım eden Kudüs

¹²⁹ İbnü’l Ezrak, *Meyyafârkin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Ahmet Savran (çev.) Erzurum : Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992, s.32

¹³⁰ Abdulgani Fahri Bulduk, s.41.

¹³¹ Ali Sevim, “Necmeddin İlgazi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. s.89.

¹³² Kemalüddin İbnü’l- Adim, 109.

¹³³ İbnü’l Esir, C.X. s.389.

¹³⁴ İbn Kâlanisî, *Şam Tarihine Zeyl I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Onur Özatağ (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Şubat 2015, s.44.

¹³⁵ İbrahim Artuk, *Artukoğulları Tarihi*, İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944, s. 46-47.

¹³⁶ İbnü’l Esir, C.X. s.400.

kralı Baudouin ve Trablus kontu Pons'un da yer aldığı birlikle Selçuklu ordusuna karşı harekete geçtiler. Ancak iki taraf arasında savaş yapılmadı.

1117'de İlgazi, Haçlılar karşısında çok savunmasız kalan Halep'e hâkim oldu¹³⁷. Şehri Haçlılara karşı savundu. Haleb halkından alınan adaletsiz vergileri kaldırarak bölge halkına adaleti getirerek halkın minnetini kazandı¹³⁸. Oğlu Timurtaş'ı Haleb meliki olarak görevlendirdi. Sonra Mardin'e döndü¹³⁹, bu durumu fırsat olarak gören Haçlılar, tekrar saldırıya geçti. Halep'i yağmaladılar¹⁴⁰. Bunun üzerine İlgazi topladığı askeri kuvvetleriyle Halep bölgesinde 1119'da haçlı Antakya Prinkepsi Roger de Salerne'nin üzerine gitti. İki taraf arasında Kanlı Savaş ismi verilen mücadelede Haçlı ordusunu bozguna uğrattı¹⁴¹. Bu zafer İslam dünyasında olumlu karşılandı ve büyük etkiler yarattı. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh İlgazi'ye hediyeler gönderdi, şairler onun adına kasideler yazdı¹⁴².

1122 'de İlgazi yanına yeğeni Belek'i de alarak Suriye'ye doğru sefere çıktı. Bu sefer sırasında Tuğtekin'de de kendisine destek sağladı ve Zardar kalesini kuşattı¹⁴³. Kale, Kudüs'ten yardım talebinde bulundu. Bu istek neticesinde Kral II. Baudouin ordusuyla harekete geçti ve Zardana'nın yakınlarına karargâh kurdu. İlgazi, kale kuşatmasına kaldırarak Haçlılarla meydan savaşı yapmak için harekete geçti. Ancak meydan savaşın yapmak istemeyen haçlı birlikleri meydana çıkmadılar¹⁴⁴. Hastalığı izin vermediği için geri döndü. 1122 yılında hastalığının ilerlemesiyle Meyyafarikin'de vefat ederek buraya defnedildi¹⁴⁵. Vefatından sonra oğlu Husamuddin Timurtaş Mardin'e gelerek babasının yerine geçti¹⁴⁶.

Haçlılara karşı büyük başarılar kazanan İlgazi'nin Büyük Selçuklularla ilişkisi bazen olumlu bazen de olumsuz bir şekilde devam etti. Selçuklulara karşı asi durumuna

¹³⁷ Mehmet Fuad Köprülü, "Artuk-oğulları", 617.

¹³⁸ İbn Kâlanisî, s.83

¹³⁹ İbn Kâlanisî, s.81

¹⁴⁰ Kemalüddin İbnü'l- Adim, s.131-138.

¹⁴¹ Usâme İbn Münkız, s.69.

¹⁴² Sevim, "Necmeddin İlgazi", s.90.

¹⁴³ Kemalüddin İbnü'l- Adim, s.140.

¹⁴⁴ Kemalüddin İbnü'l- Adim, s.155.

¹⁴⁵ Abdulgani Fahri Bulduk, s.44; Kemalüddin İbnü'l- Adim, s.157.

¹⁴⁶ İbrahim Artuk, s.60.

düşüyordu. Ancak Haçlılara karşı başarısı, onu Büyük Selçuklular katında da yükseltti. Bu nedenle, Büyük Selçuklular Ahlatşah ve Meyyâfarikîn'i 1120'de İlgazi'ye verdi. Bundan sonra Büyük Selçuklular ile olumlu ilişkiler kurdu¹⁴⁷. Haçlılara karşı yaptığı bu başarılı mücadeleler neticesinde güçlenen İlgazi Nusaybin ve Harran gibi dönemin önemli şehirleri de hâkimiyeti aldı. Mardin Artuklu Beyliği'nin topraklarını genişletti ve önemli bir konuma getirdi. Abdulgani Efendi Artuklu hâkimiyetinin bu dönemde yayıldığı şehirler konusunda şu bilgileri vermişti; "*Birecik, Suruç, Menbiç-Münbiç, Sümeysat, Hısn-ı Mansûr, Kâhta, Urfa, Harran, Haleb, Re'sü'l-Ayn, Sincar, Cezîre, Nusaybin, Diyarbekir, Meyyafârikîn, beldeleriyle bunlara bağlı kaleleri alarak hâkimiyet alanını genişletmişti.*"¹⁴⁸.

B. Husamuddin Timurtaş Dönemi (1122-1152)

Necmeddin İlgazi'nin vefatından sonra oğlu Timurtaş Mardin'de diğer oğlu Süleyman Meyyâfarikîn'de yeğeni Süleyman'da Haleb'e hâkim oldu¹⁴⁹. Timurtaş hükümdar olduktan sonra Mardin'de mimari alanda çalışmalar yaptırdı. Şehre Hüsamiyye adında cami inşa ettirdi¹⁵⁰. İlgazi'nin diğer bir yeğeni olan Belek bu dönemde amcasının izlediği yoldan giderek Haçlılarla savaştı¹⁵¹. Ayrıca Haleb'i de yeğeni Süleyman'ın Haçlılara karşısında savunamayacağına düşündüğü için ondan aldı.¹⁵² Kendisinin vefatından sonra ise sahip olduğu şehirler Timurtaş'ın hâkimiyeti altına girdi. Timurtaş Amcası Hısnı Keyfa Artuklu hükümdarı Davut'un yürüttüğü yayılma siyaseti onaylamıyordu. Özellikle de Davut'un Siirt'i hâkimiyeti altına almasını Timurtaş kabul etmedi. 1131 yılında Davut'un üzerine sefere çıktı¹⁵³. Amcasıyla Amid civarında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşı kazandı ve aldığı ganimetlerle Mardin'e döndü.

Yeğeni Belek'in ölümünün ardından Timurtaş, Kudüs kralı II. Baudouinile anlaşarak esir olan Haçlı askerlerini serbest bıraktı. Ancak anlaşmaya aykırı davranan II. Baudouinile Haleb'i muhasara altına aldı. Savunmasız Halep halkı, Emir Aksungur

¹⁴⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri Tarihi*, 11. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, s. 147-148.

¹⁴⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, s.44.

¹⁴⁹ M.Fuad Köprülü '*Artuk Oğulları*', s.618.

¹⁵⁰ Abdulgani Fahri Bulduk, s.45.

¹⁵¹ İbrahim Artuk, s.64-65.

¹⁵² M.Fuad Köprülü, '*Artuk Oğulları*', s.618.

¹⁵³ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, s.169.

Porsuki'den yardım istedi. Musul'da bulunan emir bu yardım talebin olumlu karşılıyarak Haleb'i kurtardı¹⁵⁴. Timurtaş kardeşi Süleyman'ın vefatıyla Meyyafârikîn'e de hâkim oldu.1153 yılında İmameddin Zengi'nin yanında Haçlılarla mücadele etti. Bu mücadeleler sonucunda Haçlıların sahip olduğu Urfa'yı aldılar. Bu zaferin ardında İmameddin Zengi, Birecik'i Timurtaş' a verdi¹⁵⁵.

Artuklular, bu dönemde İmameddin Zengi'nin baskısı altında kaldılar. Dara ve Nusaybin gibi önemli şehirleri Zengi'ye verdiler¹⁵⁶. Zengi'nin ölümünden sonra Artukluların üzerindeki baskı ortadan kalktı ve bıraktıkları yerleri geri aldılar. Ancak Zengi'nin ölümünden sonra Haçlı kuvvetleri Ermenilerin de desteğini yeniden harekete geçtiler. Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud ordusuyla haçlılar üzerine giderek Urfa'yı geri aldı. Haçlıların bölgeden ayrılmasından sonra Timurtaş, Sumeysat ve Bire'yi aldı. 1151 yılında da Amid'ikontrolü altına aldı ve Doğu Anadolu bölgesinde gücünü arttırdı. Timurtaş tahta kaldığı süre boyunca devletini güçlendirdi. 1153 yılında Mardin'e vefat ederek buradaki şehitliğe defnedildi.

C. Necmeddin Alpi Dönemi (1153-1176)

İlim ve keramet sahibi olan¹⁵⁷Necmeddin Alpi, Timurtaş'ın ölümden sonra hükümdar oldu. Cesur ve iyi bir devlet adamı olup halk onun hükümdarlığında huzurlu bir hayat sürdürdü¹⁵⁸. Hükümdar olduğun da kardeşlerini diğer bölgeler emir atadı. Cemâleddin'i Hani ve Kulp şehirlerine, Behram'ı ise Dara'ya gönderdi. Haçlılara karşı, İslam orduları içinde yerini alan Necmeddin Alpi, önemli başarılar kazandı. Frenklerin elinde bulunan kaleleri fethetti hatta önemli Haçlı liderlerini esir aldı¹⁵⁹.

Bu dönemde meydana gelen şiddetli bir deprem nedeniyle bölge büyük bir yıkıma uğradı. Abdulgani Efendi bu durumu şöyle izah etmiştir: “Şam'ı, Trablus'u, Lazikiyye'yi, Hama'yı, Humus'u, Antakyay'ı harap etti, Mahmud Nureddin'de Haçlılar gelir ve İslam şehirlerini alır diye korktu ve bölgeye askerlerini gönderdi gece

¹⁵⁴ İbnü'l Esir, C.X, s.493.

¹⁵⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, s.171.

¹⁵⁶ İbrahim Artuk, s.43.

¹⁵⁷ Abdulgani Fahri Bulduk, s.48.

¹⁵⁸ İbrahim Artuk, s.44.

¹⁵⁹ İbrahim Artuk, s.45.

*gündüz çalışarak tamir etti''*¹⁶⁰. Necmeddin Alpi bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Mahmud Nureddin ile ittifak etmiştir. 1176 yılında vefat ederek Hüsamiyye medresesinde babasının yanına defnedildi.

İbnu'l Ezrak'ın naklettiğine göre halk Necmeddin Alpi'yi çok sevdi ve onun döneminde huzura kavuştu. *“Halk onun idaresinde her türlü iyiliği gördü, o da onlara iyilik yaptı. Adaletli davrandı, halkla en güzel şekilde temas kurdu ve onlara uzanan elleri uzaklaştırdı. Ondandır daha affedici tabasının mallarından ve ırzlarından da kendisini uzak tutan daha büyük bir emir görülmemiştir. Halk onun döneminde en iyi şekilde faydalanmıştır.”*¹⁶¹Ayrıca eğitime, edebiyat ve bilime önem verdi. Bu dönemde bazı eserleri Süryaniceden Arapçaya tercüme ettirdi¹⁶²..

D. II. Kutbeddin İlgazi Dönemi (1176-1184)

Babasının vefatından sonra Mardin'de hükümdarlık tahtına oturan II. İlgazi döneminin en önemli olayı olarak Mardin'de yaptırdığı büyük camidir¹⁶³. Bunun yanı sıra kendisi Eyyübîlere karşı Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan ile ittifak yaptı. Eyyübî hükümdarı Selahattin bu dönemde Harran, Nusaybin, Dara ve Habur gibi merkezleri zapt etti. 1184 yılında vefat etmesi üzerine annesinin yaptırdığı medreseye defnedildi.

E. Husamuddin Yavlak Dönemi (1184-1200)

Babasının ölümü üzerine on iki yaşında olmasına rağmen onun yerine geçip hükümdar oldu. Dayısı Ahlât Şahı II. Sökmen Mardin Artuklularını himayesi altına aldı. Hüsameddin Yavlak'ı yetiştirmesi ve devlet idaresinde yardımcı olması için Nizameddin Alp Kuş'u görevlendirdi. Nizameddin Alp Kuş devlet işlerini idare etti¹⁶⁴. Bu dönemde Artuklular, Eyyübîlerin baskısı altında kaldı. Eyyübîler, Meyyafârikîn'i kısa bir süre zapt ettiler. 1198'de Selahaddin Eyyübî'ye bağlı olan kardeşi Şam valisi el-Adil Mardin'i kuşattı. Bu kuşatma sırasında, şehre yiyecek girişi engellendiği kıtlık ve salgın hastalıklar baş gösterdi. Ancak müttefiklerinin yardım göndermesiyle Artuklular, Eyyübî kuşatmasını kırdılar. Eyyübî birlikleri geri çekildi. 1203 yılında el-Adil ve oğlu

¹⁶⁰ Abdulgani Fahri Bulduk, s.49.

¹⁶¹ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarkin ve Amid Tarihi*, s.108.

¹⁶² İbrahim Artuk, s.45.

¹⁶³ İbrahim Artuk, s.45.

¹⁶⁴ M.Fuad Köprülü, '*Artuk Oğulları*', s. 619.

ordularıyla tekrar Mardin önlerine gelerek tekrar muhasara altına aldı. Bu kuşatma esnasında zor durumda kalan Mardin Artukluları, Eyyübîlerin hâkimiyeti kabul etmek zorunda kaldı.

F. Artuk Arslan Dönemi(1204-1239)

Kardeşi Yavlak'tan sonra hükümdar olan Artuk Arslan uzun zaman boyunca devlet yönetiminde etkili olan vezir Nizameddin Alp Kuş'u 1204'te öldürerek yönetime tek başına hâkim oldu. Bu dönemde Eyyübîlerin bölgedeki hâkimiyeti zayıfladı ve Anadolu Selçukluları güçlenmeye başladı. Bu durumu lehine dönüştürmek isteyen Artuk Arslan, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat'a tabii oldu. Eyyübîlere karşı Anadolu Selçukluların desteğini almak istedi. Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev Nusaybin ve Sincar'ı Eyyübîlerde alarak Artuk Arslan'a ikta verdi¹⁶⁵. Artuk Arslan 35 yıl boyunca beyliğini idare etti. 1239 yılında vefatıyla birlikte yerine oğlu geçti.

G. Necmeddin Gazi Dönemi(1239-1257)

Necmeddin Gazi hükümdar olduktan sonra Eyyübîlerin iç karışıklığından yararlanarak Urfa, Harran ve Cezire'yi zapt etti. Onun hâkimiyeti döneminde Moğollar Anadolu'ya gelerek istila faaliyetlerine başladı. 1243 Köseadağı Savaşı'nda kazandıkları büyük galibiyetten sonra Moğolların istilasını artarak devam etti. Ahlat, Diyarbakir, Malatya, Meyyâfarîkin, Urfa ve hatta Haleb sınırlarına kadar ilerlediler. Kervanları soyarak tüccarlar katlettikten sonra Ahlât'a döndüler¹⁶⁶. 1152 yılında Moğol komutanı Yasavur Noyan, askerleriyle birlikte Mardin yağmaladı ancak hava koşullarının zorluğundan dolayı burada çok durmadı¹⁶⁷.

İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Moğolların Anadolu üzerindeki daha da baskısı arttı. İlhanlı hükümdarı Hülagü Han 1257 yılında Suriye üzerine çıktığı seferde bir Moğol birliğini de Mardin ve Meyyâfarîkin üzerine gönderdi. Bu sefer sonucunda Meyyâfarîkin Moğol hâkimiyeti altına girdi. Mardin kuşatma altındayken Necmeddin

¹⁶⁵Çoşkun Alptekin, "Artuklular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s.415,

¹⁶⁶Turan,*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 195..

¹⁶⁷ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.II, s. 544.

Gazi hastalanarak vefat etti. Yerine geçen oğlu Kara Arslan kıtlık ve hastalıkların ortaya çıkması nedeniyle Moğollarla anlaşma yaparak şehri Moğollar'a teslim etti¹⁶⁸.

H. Kara Arslan Dönemi (1257-1291)

Kara Arslan hükümdar olduktan sonra Moğolların baskısı sonucuna hâkimiyetlerini kabul etti. Moğollar adına hutbe okuttu ve para bastırdı¹⁶⁹. Bunun yanı sıra Kara Arslan, Dara, Habur, Nusaybin ve Re'sül ayn şehirlerini kontrol altına aldı. Moğollar sonraki dönemlerinde Mısır coğrafyasına seferlerde bulunmaya başladı. Mısır'ın hâkimi olan Memluklerle 1260 senesinde yaptıkları Ayn'ı Calut savaşını kaybettiler. El Cezîre bu tarihten sonra Memluk ve Moğol ordularının arasında yaşanan mücadelelere sahne oldu. 1298 senesinde İlhanlı hükümdarı Gazan Han Müslümanlığı kabul etti. Bu duruma rağmen Memluk Sultanı el-Melik en-Nasîr İlhanlıların elinde bulunan Mardin'e saldırdı. Bu duruma karşı olarak Gazan Han Mısır üzerine sefere çıktı. Mardin, Şam ve Haleb'i ele yağmaladı ve ele geçirdi.

Bu şekilde bölgede devam eden Memluk- İlhanlı savaşları döneminde Mardin Artukluları Kara Arslan döneminde sakin bir hayat sürdürdü. Bu istila döneminde birçok Türk beyi Moğollar'ın hâkimiyetlerini tanımak durumunda kaldı. Kara Arslan ise Moğollarla kurduğu olumlu ilişkiler sayesinde devletin uzun ayakta kalmasını sağladı¹⁷⁰. Adına bastırılan paralarda İlhanlı hükümdarlarının da isimlerini yazdırdı. Moğolların, Memluk seferleri sırasında ordularına yardımcı kuvvetler gönderdi. Otuz dört yıllık hükümdarlığından sonra 1291'de vefat etmesinden sonra yerine oğlu Şemseddin Davut geçti. Davut üç yıl ölmesiyle yerine diğer oğlu 1294 yılında II. Necmeddin Gazi tahta geçti.

I. II. Necmeddin Gazi Dönemi (1294-1312)

1294'te tahta geçen Necmeddin Gazi Mardin'in inşasına önem verdi. Zevki ve sefayı seven biri olarak zamanının çoğunu Firdevs köşkünde geçirdi. Dönemindeki şairleri ve

¹⁶⁸ Turan, *Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, s.184.

¹⁶⁹ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.II, s. 575.

¹⁷⁰ Muammer Gül, 'YakınDoğu'da Moğol Hâkimiyeti ve Mardin'', *I. Uluslararası Mardin Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: 26,27,28 Mayıs 2006 s.s.370

sanatçıları de himaye etti¹⁷¹. O da babası Kara Arslan yolunda gitti ve İlanlılara tabii oldu. Moğollarla iyi ilişkiler kurarak devletin sürekliliğini sağladı. Gazan Han, Necmeddin Gazi'nin sadakatinden dolayı Diyarbakır'ı ona verdi¹⁷². Diyarbakır'ı vermesinin yanında hükümdarlık sembolleri olan taç ve çetr de gönderdi. Moğol hâkimiyeti altında rahat bir saltanat sürdürdü. Adına bastırıldığı paralarında da sultan unvanını yazdırdı. Genel manada Moğollarla bu dönem içinde iyi ilişkiler kurdu. 1312 yılında vefat etti, yerine oğlu Ali Alpı geçti. Ancak onun hükümdarlığı iki hafta kadar sürdüve yerine el-Melikü's-Salih geçti.

J. El-Melikü's-Salih Dönemi(1312-1346)

1312 yılında Artuklu tahtına oturdu ve elli yıldan fazla hükümdarlığı devam etti. Bu dönemde yaşanan İlhanlı- Memluk savaşları Moğollara tabii olan Mardin Artukluların'ı rahatsız ediyordu. 1315 yılında Memluklerin Halep valisi Şahabeddin Karatay Artuklu sınırlarına akınlar düzenledi ve Mardin'i yağmaladı¹⁷³. İlhanlı Hanı Olcaytu'nun ölümünden sonra devlet içerisinde karışıklıklar baş gösterdi. Artuklu hükümdarı bu dönemde Moğol desteğini kaybetti. Bu durumu lehine kullanmak çeviren Türkmen lideri Caca oğlu Alâeddin Bey Amid'i işgal etti¹⁷⁴.

1336 yılında İlhanlıların yıkılmasının ardından Mardin Artukluları desteksiz kaldı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerine hâkim güç olmaya başladı. Artuklular da bu iki güç karşısında kendilerini korumaya çalıştı. İlhanlı Devlet'i yıkıldıktan sonra kendilerini İlhanlıların varisi olarak gören Çobanoğulları'nın hâkimiyetlerini kabul ettiler. Ancak Moğolların bölgede etkilerini tamamen kaybetmesinden sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri etkili olmaya başladı. 1364 yılında hayatını kaybetti yerine Melik II. Mansur Ahmed geçmiştir.

¹⁷¹ Abdulgani Fahri Bulduk,s.72

¹⁷²Gül, 'YakınDoğu'da Moğol Hâkimiyeti ve Mardin, Mardin'' s.370.

¹⁷³ Alptekin, 'Artuklular'', s.416.

¹⁷⁴ Alptekin, 'Artuklular'',s.417.

K. Mardin Artuklularının Son Dönemleri ve Yıkılış Süreci

II. Mansur Ahmed 4 yıl kadar hükümdarlık yaptı. Bu dönemde Mardin Artuklularını Karakoyunluların baskılarına maruz kaldılar. Karakoyunlu Türkmen liderleri Bayram Hoca'nın saldırılı karşısında Celayir sultanı Uvays'ten yardım istediler¹⁷⁵. Onun yerine geçen oğlu Mahmud, henüz küçük bir çocuk yaşıyordu. Amcası Davud ile arası açıldı hatta bu noktada Mardin halkı aralarında ikiye ayrılarak birbirleriyle mücadele ettiler¹⁷⁶. Bu mücadele neticesinde Davud tahtı oturdu. 1376 da vefatıyla birlikte yerine oğlu Mecdüddin İsa geçti. Bu iki hükümdar saltanatları boyunca Karakoyunlular ile mücadele ettiler.

Mardin Artuklularına karşı yeni bir tehlike ortaya çıktı. Timur Mardin'i istila etti. Ancak Mardin Kalesinin sarp ve sağlamlığı kuşatmayı uzattı. Bu nedenle Mardin'in Timur buradaki kuşatmayı Akkoyunlu hükümdarı Kara-Yülük Osman'a devretti. İsa, Timur'dan af diledi. Timur'un onu affetmesine rağmen Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman saldırıya geçti ve İsa bu savaşta öldürüldü¹⁷⁷. 1407 yılına vefat eden babasının yerine Şahabeddin Ahmed geçti. Bu dönemde Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Diyabakır, Meyyafarikin gibi önemli merkezleri ele geçirdi. İki yıl boyunca aralıksız olarak Mardin'i kuşattı. Şahabeddin Ahmet ordusunun zayıf olması, etraftan yardıma gelen kuvvetlerin olmaması, baş gösteren kıtlık sebebiyle şehri teslim etmek zorunda kaldı. Kara Yusuf'a yazdığı mektupta daha fazla kötülük yapmaması ve kızını kendisine vermesi şartıyla şehri teslim edeceğini bildirdi¹⁷⁸. Şehri teslim ettikten sonra Musul'a gitmiş burada da hayatını kaybetti ve Artukluların Mardin kolu sona erdi.

¹⁷⁵ Köprülü, "Artuk Oğulları", s.619.

¹⁷⁶ Abdulgani Fahri Bulduk, s.85.

¹⁷⁷ Köprülü, "Artuk Oğulları", s.619.

¹⁷⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, s.95.

3. BÖLÜM

ARTUKLU MARDİN'İNDE TOPLUMSAL VE İKTİSADİ YAPI

A. Şehrin Nüfusu

Tarih öncesi dönemlerden itibaren Mardin şehri farklı etnik unsurlara ev sahipliği yapan bir merkez olarak karşımıza çıkar. İlkçağlar boyunca diğer Mezopotamya şehirleri gibi Mardin'de etnik açıdan heterojen bir toplumsal hayat varlığını sürdürdü. Şehirde yaşayan topluluklar arasında en belirginleri olarak karşımıza Babiller, Hititler, Asurlular, Medler, Persler ve Romalılar çıkar. Ticaret yollarının kesiştiği yerde olması, verimli topraklarının bulunması ve su kaynaklarının bolluğundan dolayı şehir her dönemde ve göç aldı ve yerleşim yeri olarak kullanıldı¹⁷⁹.

İslam ordularının el-Cezîre bölgesini fethetmesiyle Mardin'e yoğun olarak Arap göçleri başladı. İslam Devleti'nin 639 yılında şehri fethetmesinden sonra Arap nüfusu bölgede iyice artmaya başladı. Şehir fethedildiğinde Süryaniler, Araplar, sayıları az olmakla birlikte Grekler ve Kürtler Mardin'de yaşıyordu. İslam fethinden sonra el-Cezîre şehirlerinde Arap-İslam gelenekleri yerleşmeye başladı.

Farklı din ve mezheplere sahip büyük bir coğrafya ya hâkim olan Artuklu idaresinde Türkler, Kürtler, Araplar, Hristiyan Ermeniler, Süryaniler, Rumlar ve sayıları az da olsa Yahudiler yaşadı¹⁸⁰. Bölgede bulunan topluluklar arasında genel olarak Arapça konuşuluyordu. Bununla birlikte Ermeni ve Rum halk Arapçanın yanında kendi dillerini de konuştu. Şehirlerden ziyade dağlık bölgelerde ve köylerde yaşayan Kürt halk ise Kürtçe konuşuyorlardı. Çeşitli dini ve etnik gurupların yaşadığı şehirde hükümdarlıklarını ilan eden Artuklular izledikleri siyaset sayesinde şehirdeki Türk nüfusunu çoğalttılar. Bu sayede bölgenin Türkleşmesinde önemli bir rol oynadılar. Türkçe şehir halkı arasında en yaygın konuşulan dil oldu.

¹⁷⁹ Abdulgani Fahri Bulduk, s. 278;

¹⁸⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.242.

Mardin halkı Artuklu hâkimiyetinden önceki dönemde sosyal hayatta güvenliğin sağlanamaması ve ekonomik açıdan ağır vergilerin altında ezildikleri için Artuklu yönetimini altında huzura kavuştu. Hatta şehrin İslam ordular tarafından fethedilmesinde yardımcı oldular. Şehir İslam devletleri tarafından fethedildiğinde genel manada hoşgörü ortamı sağlandı. Topluluklar kendi dinlerini ve kültürlerini yaşamaya devam ettiler. Artuklular döneminde de aynı hoşgörü devam etti. Hem Artuklular hem de şehrin yerlileri olan Hıristiyan birbirlerini kabul ettiler. Bu dönemde toplumda huzur ve güven ortamı sağlandı. Yöneticiler halka adaletli davrandılar. Üzerlerindeki baskıları kaldırdı ve ekonomik bağlamda da ağır vergi yüklerini hafiflettiler. Bu özgür ortam içinde farklı etnik guruplar şehre edebiyat, sanat ve mimari açıdan kendi kültürlerini aksettirmiş. Böylelikle Mardin kendine has bu kültürlerin karışımıyla bir karakter kazandı. Bu kozmopolit yapısıyla Mardin, farklı kültürleri içinde barındırmış renkli bir şehir olarak ilkçağlardan günümüze kadar bu özelliğini kaybetmeden geldi.

Artukluların Oğuzların Döğer boyundan olduğu belirtilmişse de sikkelerinin üzerinde bulunan Kayılara ait damgaları onların Kayılardan olabileceği görüşünü ortaya çıkardı bu noktada farklı görüşler vardır¹⁸¹. Bu konuda farklı görüşlerin olması yanında Artuklular Türkmenler üzerinde bir nüfuz sahibi oldular. Türkmenler Artuklu idaresine bağlılıklarını bildirdi. Bu hususta Türkmenler ile Artuklular'ın kurdukları olumlu ilişkiler Artukluların bölge güçlü bir şekilde hüküm sürmelerin katkı sağladı¹⁸². Türkmenler Artuklu beylerinin Haçlılara karşı verdikleri mücadelelerde onları destekledi. İlgazi'nin Haleb yakınlarında Haçlılarla yaptığı savaş için Mardin civarından topladığı yirmi bin gönüllü askerlerin arasında içinde Türkmenlerde vardı¹⁸³.

Göçebe bir şekilde hayatlarını sürdüren Türkmenler, Artuklu kuvvetleri arasınd yer aldıkları için yağma yapma fırsatı buldular. Ancak bu yağma faaliyetleri hem Artuklu şehirlerini hem de çevredeki diğer beylikleri de etkilemeye başladı. Türkmenlerin göçebe yayla düzenine alışkın olmaları yerleşik hayata alışmalarını zorlaştırdı. Genellikle küçükbaş hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Kışlaklarından başka yerlere

¹⁸¹Fuad Köprülü, ‘Artuk-Oğulları’, s.617.

¹⁸²Gerhard Vath, ‘Artuklu Beyliğinin Yönetimi’, Mehmet Eran(çev.),*Türk Kültürü Araştırma Dergisi*, Ankara: C. XXXVIII, sayı 443, Mart 2000, s.183.

¹⁸³ İbnü'l Esir, C.X, s.439.

göçmeye başladıklarında bu hayvanlarını satıyorlardı. Göçebe yaşamları boyunca geçim kaynakları küçükbaş hayvancılık olan Türkmenler zamanla yerleşik hayata geçerek ve tarım yapmaya başladılar. Mardin’de yerleşik düzende yaşayan Türkmenler tarım ve ticaretle geçimlerini sağlıyordu. Halı ve kilim dokuyarak ihtiyaçlarını gideriyor ve emlak sahibi olmaya özen gösteriyorlardı¹⁸⁴.

Türkmen halkının yanı sıra şehirde Kürt halkı da yaşıyordu. Daha çok kırsal ve köylerle dağlık alanlarda ikamet ediyorlardı. Kaynaklar 1186-1187 yıllarında Mardin ve çevresinde yaşanan Türkmen ve Kürt mücadelelerinden söz eder. Birçok kişinin hayatını kaybettiği bu mücadelenin nedeni olarak bir düğün gösterilir¹⁸⁵. Ancak böyle büyük bir savaşın yaşanmasının altında yatan farklı nedenlerinde olduğu göz önünde bulundurmak önemli bir husustur. Bu mücadelenin yaşanmasının genel sebebi olarak Türkistan’da Moğol baskısı sonucu Oğuz ve Karluklar Anadolu’ya göç etti. Türkmen nüfusunun, Anadolu coğrafyası Türkmenlerin göçebe hayatlarına pek alışık olmadığı içinyerli halkla aralarında sorunlar çıkmıştı.¹⁸⁶

Bu mücadelenin nedeni olarak Ebul Farac da bir düğünden bahseder. Buna göre; *yapılan bir Türkmen düğününe katılmak üzere olan gelenler Zavzan kalesi yakınlarında Kürtler tarafından yolları kesild ve onlarda bu düğüne katılmak istediklerini bildirmişlerdir. Bu isteklerinin geri çevrilmesi üzerine iki taraf arasında büyük bir çatışma yaşandı sayıları fazla olan Kürtler üstün geldiler*¹⁸⁷. Olayların başlangıç noktası olan bu durum daha da büyük savaşların yaşanmasına neden oldu. Daha sonra yeniden karşı karşıya gelmiş sayıları otuz bin kadar olan Kürtler Habur’a doğru harekete geçti, yapılan mücadelede Türkler galip geldi. Bunun sonra Musul civarında taraflar iki kez yine savaştı. Türkler üstün gelerek Kürt halkından birçok kişiyi katlettiler¹⁸⁸.

İbn’ül Esir’de yine olayların düğünle başladığı belirtir. Kürtlerin ve Türklerin arasındaki mücadeleyi anlatırken iki tarafın ilk defa bu şekilde karşı karşıya geldiklerini belirterek

¹⁸⁴Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, İstanbul: Cem Yayınevi, Nisan 1995, C.I, s.14-15.

¹⁸⁵Honigmann, ‘‘Nusaybin’’s.102; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 187.

¹⁸⁶Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.188.

¹⁸⁷ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.II, s. 439,

¹⁸⁸ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, s. 440.

konuya giriş yapmış ve aralarındaki mücadeleleri fitne olarak değerlendirir¹⁸⁹. Bu durumdan yola çıkarak aslında iki gurubun önceki zamanlarda iyi ilişkiler kurduğunu belirtebiliriz. Nitekim Kürtler ve Türkler Haçlı seferlerine karşı ülkelerini beraber savundular. Türk Devletlerinin orduları içinde Kürtlerde bulundu. Zengiler, Eyyübiler ve Artuklu devlet teşkilatları içersinde görevler aldılar. Aralarındaki bu husumet geçtikten sonra yine birlikte hareket ettiler. Moğol istilasına karşı beraber yaşadıkları toprakları savundular. Türkler, Kürtler ve Araplar arasındaki işbirliği, Selçuklular, Eyyübiler, Memluklar ve hatta Osmanlılar devirlerinde sürdü¹⁹⁰.

Moğolların bölgeye gelmesinden sonra Artukluların düzeni şehirde bozuldu ve karışık bir yapı ortaya çıktı. Sosyal alan sarsıldı ve şehir de kargaşa baş gösterdi. Teşkilatlanma ve kültürlerini sürdürme noktasına Türkmen halkı başarılı oldu ve varlıklarını korudular. Artuklu hükümdarları düzeni yeniden sağlamak için çalışmalarda bulundular. Ancak bölge bu dönemde Moğol –Memluklu mücadelelerine sahne oldu. Bu savaşların sonunda Artuklu şehirleri talan edildi ve Mardin’de önemini kaybetti.

Artuklu döneminde Mardin’inde sosyal topluluklar arasında Ermeniler de vardı. Bizans, Doğu’da hayatlarını sürdüren Ermenileri Ortodoks olmaları ve Rumlaştırmak için baskılar yapıyordu. Bu nedenle taraflar arasında uzun yıllar süren düşmanlıklar yaşandı. Karşılıklı olarak birbirlerini dini konularda suçluyorlardı. Baskılara maruz kalan Ermeni halkı Artukluların hoşgörüsü sayesinde onların idarelerini kabul ettiler. Artuklu idaresinde adil bir şekilde yönetildiler. Bu dönem içerisinde Türkçenin yanında şehirde Ermenic de konuşuluyordu. Sanatta, ticari alandave mimari de Ermeni guruplarının katkısı vardı¹⁹¹. Şehirde yaşayan Ermeniler Mardin’in mimari yapısına kendi kültürlerini yansıttılar. Ermenilerin bir kısmı da köylerde yaşayıp ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyordu.

¹⁸⁹İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*, Abdülkerim Özeydin (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991C.XI. s.410

¹⁹⁰Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s. 228, 233-234

¹⁹¹ Tomas Çerme, “Tarihte Artuklu Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum”, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (343-371), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.I, s.188. s.346.

Artuklu şehirlerinin gelişmesinde katkı sağlayan etkenlerden biri de Şami Halep, Musul, Bağdat gibi merkezlere yakın konumda olmasıydı¹⁹². Bu yol üzerinden yapılan ticarete Ermeni tüccarları etkili oldular. Bu yollar üzerinden ticaretin gelişmesinde büyük katkı sağlayan Duneyser kentinin yerli halkı arasında Ermeniler'de bulunuyordu. Şehirbu yollar üzerinde ticaret yapan tüccarların konakladığı bir oldu. Şehirde yaşayan Ermeniler kendi dillerinin yanı sıra Türkçeyi de kullanıyorlardı. Sosyal ve ticari hayatlarının dini hayatlarında İncil'i de Türkçeye tercüme ettiler¹⁹³.

Artuklu sultanları sanata ve ilme çok önem veriyordu. Ermeni sanatkârları ve mimarları himayeleri ettiler ve onlara iyi olanaklar sundular. Ermeni mimarlarının yaptığı eserler Artuk mimarisine büyük katkılar sundu ve ortaya çok güzel eserler çıkmasını sağladı. Bazı Ermeni toplulukları isteyerek İslamiyet'i seçtiler. Ayrıca Türk kültürünü de benimsediler. Bazı Ermeniler ise Hıristiyan inançlarına sadık kalmalarının yanında Türleşmeye başladılar. Farklı unsurların birlikte yaşadığı şehirde Türkmenler kendi kültürlerine bağlı kaldılar. Şehirde baskın gurup oldular. Ermeniler de bu baskın kültürün karşısında Türklerden etkilendiler. Giyim ve kuşam noktasında onları örnek aldılar. Türkmenler Artuklular'a sadık kaldılar. Buna bağlı olarak da Mardin'de Türk kültürü etkili oldu ve halk topluluklarını etkisi altına aldı.

Mardin'de Artuklu hâkimiyetinde yaşayan Arap topluluklarda bulunmaktaydı. Araplar şehirde özellikle kadılık görevlerinde bulundular¹⁹⁴. Seçkin Araplar devlet işlerinde görev aldı. Alt tabakadaki Arap halkı ise tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşarak hayatlarını sürdürdüler. Araplar ilim alanında da etkili oldular ve medreseler de hocalık görevlerinde de bulundular.

B.Dini Yapı

Şehrin dini yapısına gelince ilkçağ boyunca Mardin ve çevresi dini hayat noktasında önemli bir merkez oldu. Şehrinde içinde bulunduğu Mezopotamya coğrafyasının kendilerine özgü Tanrıları vardı. Örneğin, Sümerlilerin gök, yer ve okyanuslar (Anu-

¹⁹² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s.237.

¹⁹³ Çerme, "Tarihte Artuklu Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açısından Genel Durum"s.247.

¹⁹⁴ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarkin ve Amid Tarihi*, Arap kökenli Nubâtâ ailesinin Mardin'de kadılık görevlerinde bulunduğu bahsetmektedir. s.112.

Enlil-Ela) üçlüsü ile Ay-Güneş-Yıldız (Sin-Şamas-İştas) üçlüsü sonraki dönemlerde Hititleri de etkiledi¹⁹⁵. Bundan sonraki dönemlerde de Mardin'in dini açıdan önemi artarak devam etti üç ilahi dinin topluluklarının bir arada ikamet ettiği bir şehir oldu. Mardin bu üç dinin etkisiyle yapılan mimari eserler sayesinde güzelleşti. Mardin şehri ilkçağdan itibaren hem ilahi dinlerin hem de Mecusi ve Yezîdi gibi farklı inançlara sahip toplulukların birlikte yaşadığı bir yer oldu. Eskiçağ'da Mezopotamya'daki diğer şehirlerde olduğu gibi Mardin'de de farklı inançlara sahip guruplar vardı. Ortaçağ boyunca da şehre hâkim olan siyasi güce bağlı olarak Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman toplulukları hayatını sürdürdü.

B.1. Müslümanlar

El-Cezîre bölgesi İslam orduları tarafından fethedildikten sonra Müslümanlar bölgeye yerleşmeye başladı. İslam devletiyle bölge halkı arasında yapılan Ruha anlaşmasına göre bölge halkı dinlerini yaşamaları konusunda serbest bırakıldı. Ancak el-Cezîre halkı da Roma ve Sasani savaşlarından ezildikleri için sonra kendi istekleri doğrultusunda İslamiyet'i kabul etti. Bölge bu tarihlerden itibaren İslamiyet'in etkisi altında kalmaya başladı. Artukluların hâkimiyet bölgesinde bulunan Mardin'de Müslüman halk; Türk, Kürt ve Araplar olarak üç guruptan oluşuyordu¹⁹⁶.

Mardin bölgesi Emevi ve Abbasiler zamanında ortaya çıkan karışıklıklar sonucunda Haricilerin yaşadığı bir yer oldu. Merkeze isyan eden Harici guruplar el-Cezîre'ye gelerek isyanlar çıkararak Emeviler'i uğraştırdılar¹⁹⁷. Hariciler Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla bölgeden uzaklaştılar. Hatta bu guruptan bazıları Selçuklu hâkimiyeti karşısında şehirlerden ayrılmak durumunda kaldılar. Dağ ve köylere çekilerek Yezîdi ismini alarak yaşamlarına devam ettiler¹⁹⁸. Sünni inancın hâkim olduğu siyasi iktidarlar bu harici isyanlarını bastırdı. Haricilerin, inançlarını yaymalarına müsaade etmedi ve yayılmalarına olanak tanımadı. Genel anlamda bölgede Sünnîlik baskın din anlayışı olarak varlığını sürdürdü.

¹⁹⁵ Füzûzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s.208.

¹⁹⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 247.

¹⁹⁷ Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s.166-191.

¹⁹⁸ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.237.

Şehirde Sünnî ekolunun hâkim olmasında Büyük Selçuklu Devleti'nin faaliyetleri etkili oldu. Artuklular'da Selçukluların takip ettiği siyaseti benimsedi ve genel olarak Sünnî İslam anlayışı bölgede etkili oldu. Artuklu hâkimiyetindeki Mardin'de yaşayan Türk, Kürt ve Arap gibi farklı etnik unsurlar Sünnî İslam'ın Hanefî ve Şafî mezhebinde bağlı kaldı. Artuklular'da kurdukları medreselerde Sünnî mezheplere bağlı olan kişiler ders verdi. Medreselerde Sünnî inancın hâkim olması diğer İslam mezheplerinin yayılmasını engelledi. Bununla birlikte Artuklu hâkimiyetine geçen Haleb'te Fatimî idaresinde bulunduğu için Şîlik varlığını sürdürmesine rağmen fazla etkili olmadı. Bölgede var olan Sünnî İslam üstünlüğünü korudu. Camilerde okutulan hutbelerde Abbasi halifelerinin isimleri okutudu. Bâtıniler, haçlı seferlerini fırsat bilerek Artuklu ülkesinde devlet adamlarını ve Sünnî din âlimlerine suikastlar düzenlediler. Ancak halk bu süreçte devlete ve din adamlarına daha fazla bağlılık göstererek Sünnî inanç yerini daha da sağlamlaştırdı¹⁹⁹.

Ayrıca şehirde Sünnî inanca bağlı tarikat ve şeylere de halk tarafından kabul gördü. 1145 yılında İsmâîliler'in Artuklu ülkesindeki suikast faaliyetleri baş göstermeye başladı. Bu dönemde Şeyh Nurulhüda Sülayman b. Ömer Meyyafârikîn'e geldi. Hükümdar Timurtaş onu hürmetle karşılayarak Mardin'e getirdi. Halkı burada vaizleriyle irşad eden şeyh Siirt'e doğu yola çıktığında suikasta uğrayıp öldürüldü. Halk bu durum karşısında katili yakalayarak ölümle cezalandırdı²⁰⁰.

Bölge halkı genel olarak Sünnî mezheplere bağlı olmakla birlikte İslam'ın bölgeye geldiği ilk dönemlerden Artuklular dönemine kadar farklı inançlara da bulunu. Özellikle Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Batîni inançlar da ortaya çıkmaya başladı. İslamiyet'i kabul eden Türk toplulukları İslamiyet'ten önceki geleneklerini yeni geçtikleri dinin içine yerleştirdi. Anadolu'da Moğol hâkimiyeti sırasında, Sünnî inanca karşı hareket edenlere hoşgörülü davranmaları ve kayıtsız kalmaları Anadolu'da Bâtınlığın yayılmasına zemin hazırladı.

¹⁹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.237.

²⁰⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.238.

Abbasiler dönemlerinin sonlarına kadar faaliyetlerini sürdüren Haricîlerin isyanları bastırılmış olmasının rağmen tam anlamıyla ortadan kaldırılmadı. Haricîler bölgenin kırsal kesinlerini varlıklarını sürdürdüler. İslamiyet'e geçmeden önceki inançlarından bazı adetlerini İslam'la birleştirdiler ve Yezidîlik adını aldılar. Bu inanca sahip olanlar daha çok Hakkâri ve Musul'un dağlık bölgelerinde yaşayan Kürtler idi.

Yezidîler Suriye'de doğan Şeyh Adi b. Musafir'e bağlı Adiviyye adı altında yaşıyordu. Şeyh Adi b. Musafir Sünnî inancını benimseyerek Şîa'ya karşı çıkıp Muaviye b. Ebu Süfyan'ı savundu²⁰¹. 90 yaşında vefat ettiğinde yerine geçen oğlu Şeyh Hasan zamanında bu grup Adi b. Musafir'i peygamber, I. Yezid'e ise kutsiyet atfettiler. Aslında Musafir çevresindeki kişileri Şîi etkisinden kurtarıp Sünnî inanç konusunda eğiterek ve Şîiliğe karşı halkı bilgilendirmeye çalıştı. Ancak etrafında bulunan şahıslar aşırı davranışlar içerisinde bulunarak rafîzi bir mezhep olan Yezidîliği ortaya çıkardı²⁰². Buldukları bölge itibariyle Mardin havalisinde Yezidî inancına sahip topluluklar yaşadı. Genel olarak şehirler yerine köylerde ve kırsal kesimde hayatlarını devam ettirdiler. Özellikle Nusaybin ve Midyat'ta halen varlıklarını sürdüren Yezidî toplulukları vardır.

B.2. Yahudiler

Artuklular döneminde Mardin'de Yahudiler yaşadı. Ticaretle uğraştılar ve bu alandan geçimlerini sağladılar. Bu dönemde şehirde yaşayan dört bin kadar Yahudi'nin yaşadığı biliniyor²⁰³. Nusaybin'de bir Yahudi cemaati de vardı. Burada Rabbi Judah ve Kâtip Ezra tarafından yapılan üç sinagoglar vardı, bu sinagogların yapımında kullanılan taşlardan birinin Süleyman mabedinden getirildi²⁰⁴.

B.3. Hıristiyanlar

Türklerin şehre gelişinden sonra burada yaşayan Hıristiyan halk yaşamını güvenli bir şekilde sürdür. Selçuklu sultanları Süryânî din adamlarıyla olumlu ilişkiler kurdular

²⁰¹ Ahmet Taşğın, 'Yezidiyye', *TDV Diyanet Ansiklopedisi*, C.43. İstanbul: TDV Yayınları, 2003, s.525.

²⁰² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.240.

²⁰³ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri*, Nuh Aslantaş (çev.) İstanbul: Kaktüs Yayınları, Kasım 2001, s.60.

²⁰⁴ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, s.96.

buna karşılık onlarda Türklere sadık oldular. Bu olumlu ilişkiler, Artuklu hâkimiyeti süresince devam etti. Artuklu emirleri Mardin’de bulunan Hıristiyanların güvenliğini sağlayarak saygısını kazandılar²⁰⁵. Şehirdeki Hıristiyanları baskı ile İslamiyet’e geçmeye zorlamadılar. Hıristiyan halk güven içinde Artuklu şehirlerinde yaşamlarını devam ettirdi. Mardin’de yaşayan Hıristiyan halk; Ermeni, Katolik, Süryani, Yakubî, Nasturî, Keldani gibi farklı mezhep ve gurupla halinde yaşıyordu²⁰⁶.

Şehirde Hıristiyan ve Müslüman halk farklı mahallelerde ikamet ettiler. Ancak yaşam alanları farklı olsa da Mardin dinlerin maddi ve manevi unsurlarının iç içe geçtiği renkli bir merkez oldu. Manastır ve kiliselerin yanına cami ve mescitler inşa edildi. O dönemin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklu egemenliğinde yaşayan Hıristiyanlar verdikleri vergi karşılığında askerlikten muaf oldu. Şehirde yaşayanlar ticaretle uğraşırken köylerdeki Hıristiyan halk ise tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladı. Mardin’de günümüzde varlığı sürdüren ve Hıristiyan halk içinde önemli bir yere sahip olan Mardin Süryanileri yaşamaktadır. Süryani halk şehirler bütünleşmiş ve kendi kültürlerini Mardin’e işlemeyi başarmışlardır.

Antakya Patrikhanesi’nin önemli temsilcisi olan Süryanîler, Hıristiyanlığın etkili ve kalabalık cemaatlerinden birdir. Doğu Roma kilisesinin içinde yaşanan dini görüş ayrılıkları ve mezhep kavgalarının sebebiyle baskıya maruz kaldı. Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle beraber yavaş yavaş etki alanları daralmış olmasına rağmen güç kaybederek de olsa günümüze kadar varlıklarını devam ettirdi²⁰⁷. Süryanîlerin menşei ve isimleri hakkında farklı görüşler vardır. Ayrı görüşlerin bulunmasının nedeni olarak; Süryanî tarihinin çok eskiye dayanması ve haklarında bilgi veren kaynakların az olmasıdır. Bu konuyla ilgili bazı görüşler ise şu şekildedir;

Süryanî adı, Pers Kralı Sirius (Cyrus)’tan (Keyhüsrev) gelmektesi. Sirius, Babil’i fethederek Yahudileri buradan kurtardı ve Kudüs’e dönmelerine müsaade etti. Babil’deki esir hayatından kurutulup Kudüs’e dönen Yahudiler, Sirius’a karşı besledikleri

²⁰⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.236.

²⁰⁶ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 77.

²⁰⁷ Mehmet Çelik, ‘‘Süryaniler’’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38. İstanbul: TDV Yayınları, 2013,s.178.

minnettarlık sebebiyle kendilerini “Surin” olarak tanıttılar²⁰⁸. Konuştukları Aramî lehçesine de Suryanca denildi²⁰⁹. Süryani isminin “Suriyeliler” anlamına geldiği kabul edilerek ortaya konulan görüşe göre, Suriye sözcüğünün, Lübnan’ın Sur şehrinden türediği daha sonra bu ismin Yunanlılar tarafından tüm sahil bölgesi için kullanıldığı ve burada yaşayan halka da Süryani lakabının verildiği ileri sürülmektedir²¹⁰.

Süryanî isminin kökeni hakkındaki diğer bir görüş ise, Asurluların ülkesinde Yunanlılar tarafından sözcüğün sonuna bir “y” harfi eklenerek “Asurya” denildi. Zamanla sözcüğün başında bulunan “a” harfi düşerek, “Surya” biçimini aldı²¹¹. Filistin’deki putperestleri Hıristiyanlaştırma sırasında bu bölgede yaşayan Aramiler’in bir kısmında Hıristiyanlığı kabul ettiler. Hıristiyanlığı kabul eden Aramîler, kendilerini putperest ırkdaşlardan ayırmak için “Suryoye- Süryani” lakabını kullanmaya başladılar ve zamanla bu lakap ayrı bir mezhebe ad oldu²¹². Sonuç olarak baktığımızda ise bu kelime Hıristiyan dinine mensup kişilerin mezhepleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Süryanîlerin kökenleri konusunda da farklı görüşler vardır. Bu noktada iki görüş etkili olmakta. Bu görüşlere göre Süryanîler Aramî halkının devamı ya da Asurîlerden gelir. Bir diğer görüş ise Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde bu dini benimseyenlerin Süryanî kilisesinde birleşen tüm Mezopotamya halkının devamı sayılır. Bazı Süryanî kesimleri ise etnik yönden ziyade dini kimliğe vurgu yaparak kendilerini sadece Ortodoks Süryanîler olarak tanıtmaktadırlar. Bu görüşler içerisinde Süryani Ortodoks kilisesi daha çok ilk görüşü yani Aramîlerden geldiklerini savunurlar²¹³.

Süryanî halkı kendilerine ait olan Süryanice dilini kullanırlar. Süryanice Sami dil ailesinden Aramîce bir lehçedir²¹⁴. Süryanîce klasik bir dil olup dünyanın en eski dillerinden biridir. Bu dil insanların kendilerini ifade etmek için gerekli zenginliğe sahiptir. Zaman içinde Doğu ve Batı Aramîce olmak üzere iki kola ayrılan Aramice’nin doğu lehçeleri Süryanice olarak isimlendirildi. Yüzyıldan itibaren Süryanîcenin

²⁰⁸ Mutay Öztemiz, *Süryaniler*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 6.

²⁰⁹ Öztemiz, *Süryaniler*, s.7.

²¹⁰ Öztemiz, *Süryaniler*, s.7.

²¹¹ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi I*, Ankara: Matsa Basımevi, 1996, s. 16.

²¹² Çelik, ‘‘Süryaniler’’, s.177.

²¹³ Bu konu da geniş bilgi için Mutay Öztemiz, *Süryaniler*, s.8

²¹⁴ Muzaffer İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, İstanbul: Dilek Ofset Matbaacılık, 2003, s. 38.

Arapçanın yayılma alanına girmesiyle pek çok yazar artık Arapça yazmaya başladı. Süryanîler zaman içinde eriyerek azaldıkları için Türkçe konuşmaya başladı.

Şehir olarak Mardin geçirdiği her siyasi dönemde Süryanîler için önemli merkez oldu. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren bu dini kabul eden Süryanîler Mezopotamya coğrafyası içinde kendileri çeşitli dini merkezler kurdu. Mardin’de bu cemaat için önemli bir merkez oldu ve ilk olarak 350 yılında burası Süryanîler için dini bir kimliğe büründü. Bu dini merkezin ilk Episkoposu Kristoforos seçildi. Daha sonraki dönemlerde de şehirde başka Episkoposla da bulundu²¹⁵. Artukular zamanında da Mardin,1293 yılına kadar Episkoposluk merkezi oldu. Bu tarihten sonra da Patriklik merkezi kimliğine kazandı.

Mardin de Türk hâkimiyetine geçtikten sonra hem Selçuklu yönetiminde hem de Artuklular zamanında Süryanîlerin refah içinde yaşadığı ve sadık bir topluluk oldular. Süryanîler, Türklerin bölgeye gelişinden sonraki süreçte onlara karşı dostluklarınıadaima sadık kaldılar. Buna karşılık, Selçuklu sultanları gibi Artuklu hükümdarları da Süryaniâlimleri, tabipleri, filozofları ve metropolitleri ile dostça ilişkileri devam ettirdiler²¹⁶.

1125 yılında Mardin Metropolitleri olan Mor Yuhanon döneminde (1125-1165) şehir ve çevresinde yeni kilise ve manastır inşa edildi kötü durumda olanları ise onardılar. Bu manastırlardan birisi olan Mor Abay Manastırı’nın kalıntılarında rastlanılan Süryanîce belgede, burasının 1256 yılında Artuklu sultanlarında Necmeddin zamanında tamir edildiği ve bu hükümdarın adalet sahibi olduğu yazar²¹⁷. Bu metnin bir kısmının Türkçesi şöyledir; “*Her şeye malik olan Allah’ın adıyla bu kapı, kubbe ve Mezbahlar1250 yılında Artuklu hükümdarı Necmeddin döneminde tamir edildi. Allah ona uzun ömürler versin*”. Aynı manastırın güney cephesinde bulunan kitabede de aynı bilgilere rastlanılır. Mor Yuhanon’un Artuklular dönemi esnasında Mardin’de önemli faaliyetlerde bulundu. Çok sayıda kilise ve manastır inşa ettirmiş ve harabeye dönen

²¹⁵ Gabriyel Akyüz, “Süryanîlerin Artuklularla İlişkileri”İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (371-386), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.I, s.373.

²¹⁶Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*,236.

²¹⁷ Akyüz, “Süryanîlerin Artuklularla İlişkileri”,s.382.

birçok dini mabetlerini onardı. Bu dini faaliyetleri Artuklu hükümdarları tarafından engellenmedi tersine desteklendi.

Bu dönemde Süryanîlerin sosyal hayatta da etkinliği arttı. Bu durum hükümdarlar ile kurulan iyi ilişkilerin bir göstergesi mahiyetindedir. Çünkü nihayetinde Mor Yuhanon'un girişimleri sayesinde Süryani dili de bu dönemde gelişme gösterdi ve kültürel alanda da etkili olmaya başladı. Süryanîler bu dönemde daha iyi organize oldu ve kimliklerini korumayı başardılar. Bu serbest ve hoşgörü ortamında Süryanîler kendilerini daha rahat hissettiler ve sosyal, kültürel, eğitsel alanlarda Artuklu hükümdarlarının desteklerini aldılar.

Hıristiyan âleminin önemli dinsel toplantıları Mardin'de yapıldı. Bu dönemde şehir Antakya Süryani Kadim Ortodoks kilisesinin Patriklik merkezi konumuna geldi. İki taraf arasında kurulan bu iyi ilişkiler Artuklu hâkimiyeti boyunca bu şekilde devam etti. Süryaniler halk olarak da Türklere karşı dostane duygular besledi. Türk devletlerine sadık kaldılar. İlim ve kültürleriyle Türk hâkimiyetine katkı sağladılar. Yetiştirdikleri âlimler, doktorlar filozofları, mimarları Mardin' e renk kattı. Ticari hayatta da etkili oldular ve ekonominin canlı tutulmasına katkı sağladılar.

C. İktisadi Yapı

Ekonomik gelişimde önemli noktalardan biri coğrafi konum diğeri de siyasi istikrardır. Mardin konumu itibariyle göç yolları üzerinde bulunan ve siyasi çekişmelerin yaşandığı bir bölgede yer alır. Böyle bir bölgede yer alması şehrin kaderinde önemli bir rol oynadı. Roma ve İran eksenli çatışmaların yanı sıra bölgeye Türklerin gelmesiyle de şehir daha kozmopolit bir yapıya büründü. Tarih boyunca Roma, Sasani gibi büyük imparatorlukların dahi hâkimiyet kurarken zorlandıkları bölge siyasi alanda bütünlükten uzak kaldı²¹⁸. Artuklular, ülkelerinde yaşanan karışıklıklara ve istilalara rağmen beylerin yürüttüğü ekonomi siyasetleri sayesinde ticari hayat süreklilik sağladılar²¹⁹.

²¹⁸Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007* içinde (432-452), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008, C.II, s.188.

434

²¹⁹Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", s. 434.

Ortaçağ boyunca devletlerin ekonomileri tarım ve ticarete olarak şekillendi. Tarım için toprağın ziraata uygun olması önemliken ticari hayatta da ticaret akışının sağlandığı yollar üzerinde bulunulması önemliydi. Bu açıdan baktığımız da Mardin bereketli toprakların ve bol su kaynaklarına sahip bir coğrafi bölge olarak karşımıza çıkar. Ortaçağ'da ticaret hayatı büyük ölçüde İpek ve Baharat yolları üzerinden yapılıyordu. Bu iki büyük ticaret yolu vasıtasıyla Doğu- Batı arasındaki ticaret akışı sağlanıyordu. Bu yollar üzerinde bulunan şehirler de zenginleşerek büyük ticaret merkezleri konumuna geliyordu.

Mardin, hem ekonomik açıdan hem de ilim noktasında ileri seviyede olan büyük şehirlere yakın bir konumdaydı. Artuklu hâkimiyet alanı önemli merkezleri birbirlerine yaklaştıran bir kavşak konumunda bulunmaktaydı. Mardin, Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönlerinde işleyen ticaret yolları üzerine yer alıyordu. Ayrıca Mısır, Anadolu, Suriye, Irak ve İran gibi önemli merkezlere yakın konumda bulunması ticari hayatın canlı olmasına imkân sağladı. Artuklu hükümdarları da bu durumu iyi değerlendirerek inşa ve imar faaliyetleriyle iktisadi hayatın gelişmesine katkı sağladı²²⁰.

C.1 Ticari Hayat

Ortaçağ boyunca en işlek ticaret yolu olarak karşımıza İpek Yolu çıkmaktadır. Asya'dan gelen baharat, ipek ve türlü malın, Batı'ya taşınmasını sağlıyordu²²¹. Çağın en işlek ticari hattı üzerinde kurulmuş olan Diyarbakır, Urfa, Mardin, Hasankeyf ve Musul ticaret kervanlarının geçiş yolu üzerindeki merkezlerdendi²²². Ortadoğu'daki yoğun ticari ilişki ağının tam ortasında yer alıyordu.

Anadolu'da hüküm süren Selçuklular ve diğer beylikler bu ticaret akışının bozulmaması için çaba gösterdiler. Ortaya çıkan siyasi bunalımlara ve karışıklıklar rağmen ticaret yollarının güvenliği hususunda ehemmiyetli davrandılar. Hem gayrimüslim hem de Müslüman tacirler Anadolu üzerinden ticaret faaliyetlerine devam ettiler. Selçuklular ve

²²⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.219.

²²¹ Özer, M. Halis , “Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri”, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (471-480), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.II, s. 475.

²²² Özer,“Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri”, 475.

diğer beylikler ticari hayatı canlı tutmak için yabancı tüccarlarla anlaşmalar yaptı ve onlara Anadolu’da ticaret konusunda güvence verdi.

Bu yollar üzerinde ilkçağlardan itibaren önemini koruyan şehir merkezleri vardı. Artuklularla birlikte özellikle Amid ve Diyarbakır ve Mardin gibi ticaret alanında kendini daha çok büyütmüş ve gelişmiş şehirler bulunuyordu. Mardin bu noktada Anadolu’yu Kafkaslara bağlamaktaydı. Ayrıca Mardin, Tûr Abdin Dağları üzerinden iki geçitle güney-doğu ve güney bölgelerinde bağlanıyordu²²³. Bu yolların asayişin sağlanması ticaretin sürekliliği için güvenlik tedbirleri alınması ve kervanlar için konaklama alanlarını yapılması gerekmektedir. Bu sebeple bu yollar üzerine ribatlar ve kervansaraylar inşa edildi.

Artukluların hakimiyetinde bulunan Mardin, İran, Azerbeycan, Kafkaslar ve Ahlat civarından gelen kervanların ve hac vazifesi için yola çıkanlarında konakladıkları bir merkez oldu. XV. Yüzyılda doğuya seyahati sırasında Mardin’i de görme fırsatı olan elçi Barbaro şehrin çok işlek olduğunu ve burada ipekli kumaşların üretildiği yazar ve kalede de üç yüz hanenin yaşadığı belirtir²²⁴. Mardin’in güneyinde kalan Artuklular döneminde ticaret şehri olarak kurulan Dünyesir bu dönemde önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁵ Günümüzde buraya Kızıltepe denilmektedir.

Mardin ve çevresindeki kuzey ve güney arasındaki ticarete kavşak konumda olan Dünyesir uluslar arası bir pazar yeri oldu. XII. Yüzyılda yine burada bulunmuş olan İbn Cübeyr’de şehrin Artuklu hâkimiyeti zamanındaki sosyal ve ticari hayatıyla ilgili bilgiler kaydetmiştir. “*Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri burada büyük bir Pazar kurulur. Komşu kasaba ve yakın köy halkları pazarda toplanıyorlardı. Yolun tamamı sağlı sollu köyler ve bakımlı hanlarla doluydu. Her taraftan insanlar buraya geliyordu*”²²⁶. Ayrıca burada besin ürünlerinin çok, nüfusunun kalabalık ve çevredeki

²²³Gönül Çantay, “Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri”, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (167-177), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.II, s.168-175.

²²⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.222.

²²⁵ Rengin Ak, Berna Ak Bingül, “Mardin Artuklu Devleti’nin İktisadi Hayatı”, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (481-490), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008,C.II, s.484.

²²⁶ İbni Cübeyr, s.177.

merkezlerden halkların gelip ticaret yaptığı bir pazar olduğunu sosyal hayatta herkesin birbirine eşit olduğunu belirtir²²⁷. Dünyesir düz bir ova üzerine kurulduğu için yüksek ve eğimli bir mevkide kurulan Mardin'in ticaret noktasında önüne geçti. Artuklu hükümdarları da bu durumu iyi değerlendirerek, Dünyesir'i bayındır duruma getirdiler. Buraya hanlar, hamamlar, camiler ve çarşılar kurarak büyük bir merkez kimliğine kavuşmasına sağladılar.

Gerek Mardin gerekse çevresi ticari açıdan oldukça gelişmiş hanları ve çarşıları sayesinde canlı bir ticaret merkezi oldu. Artuklular bu ticaretin sağlıklı olarak yapılması için bazı önlemler aldılar. Çarşılarda satılan ürünlerden sigorta karşılığında vergiler alıyor, vergilerin miktarı çarşı ve pazarların büyüklüğüne göre değişiyordu. Mardin'in Anadolu, Irak ve Azerbaycan arasında yapılan canlı hayvan ticaretinde önemli biri yeri vardı. Ayrıca burada tarımı yapılan pamuk, tahıl gibi ürünleri Şam, Halep gibi merkezlerden gelen tacirler satın alıp şehirlerine götürüyordu Artuklu coğrafyasında dokumacılık büyük gelişim gösterdi. Özellikle pamuk tarımının çok olmasına bağlı olarak pamuklu kumaşlar ve elbiseler, halı, kilim gibi dokuma ürünleri önemli ihracat ürünleriydi. Mardin'e yakın bir bölge olan Harezm çuvalları da oldukça rağbet görüyordu.

Artuklular döneminde kurulan çarşılar şehrin ticari hayatını canlandırdı. Bu çarşılarda çeşitli zanaatçıların dükkânları vardı. Kutbeddin İlgazi döneminde, Kılıççılar, Bakkallar Bakırcılar ve Tüccarlar çarşıları ve bunlar gibi birçok çarşı bulunuyordu²²⁸. Kılıççılar çarşısı içinde yüz civarında dükkân vardı. Bu dükkânlarda silah, kılıç ve zırh gibi askeri malzemeler üretilip satılıyordu.

Artuklular madencilik alanında gelişim gösterdi. Diyarbakır bölgesinden çıkartılan demiri dışarıya satıyorlardı. Mardin dağından çıkardıkları madenleri cam yapmak için kullanıyor ürettikleri cam ürünleri de çeşitli merkezlere satıyorlardı. İstahri X. yüzyılda kaleme aldığı kitabı Mesalik ve'l Memali'k'te Mardin'de cam rezervlerinin bol

²²⁷ İbni Cübeyr, s.176-177.

²²⁸ Aygün Attar "Artuklular Döneminde Mardin", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c.IV, Sayı I. 2006, s.23.

olduğundan bahsetmiştir²²⁹. Altın, gümüş ve bakır işlemeciliği de önemli bir ekonomik faaliyetti. Husameddin Timurtaş Mardin'e gitmiş bakır madenin üretimiyle ilgilenmiş ve buran aldığı bakır ile ilk Artuklu sikkelerini bastırmıştır²³⁰. İbn Havkal da Mardin'in üzerinde bulunduğu dağın maden rezervi bakımından zengin olduğunu belirtir²³¹. Gümüşten yapılmış küçük eşyalar, kaplar Artuklu coğrafyasında bulunan eşyalar arasında yer almaktadır.

Artuklu emirleri madencilikğe önem veriyor ve yeni madenlerin bulunması için yapılan çalışmalara kendileri de katılıyorlardı²³². Kuyumculuk oldukça gelişmişti. Bunun yanında Artuklu ekonomisine katkı sağlayan bir diğer çalışma kolu da küçük el atölyelerinde üretilen madeni eşyalardı. Bu küçük eşyaların yapımında genellikle bakır, demir, gümüş gibi madenler kullanılıyordu. Mardin'de maden işleme ustaları genellikle kapı kulpları, süslü aynalar, toka, kemer, şamdanlık gibi küçük araçlar üretiyordu. Bu zanaatkârlar genellikle mahallelerde çalışmalarını yapmış ve küçük dükkânları vasıtasıyla ticaretini yapmışlardır. Bunlarla birlikte şehirde tabakhane, darphane, mumhane, buzhane, boyahane, silahhane ve dokuma tezgâhları gibi zanaat kolları da bulunuyordu²³³.

C.2. Zirai Hayat

Mardin'de zirai faaliyetler başlıca gelir kaynakları arasında bulunuyordu²³⁴. Mezopotamya ovasının üzerine kurumuş diğer şehirler gibi Mardin'in toprakları oldukça verimliydi. Şehri ziyaret eden seyyahlar buradaki bağ, bahçe, bostan ve ziraat bakımından oldukça zengin olduğunu belirtirler²³⁵. Şehirde tarımın gelişmesinin nedeni olarak hiç kuşkusuz topraklarının verimli olması, iklim şartlarının elverişli olması ve su kaynaklarının bol olmasını gösterebiliriz.

²²⁹İstâhrî, s.80

²³⁰ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarkin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*,s.82.

²³¹İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Ramazan Şeşen, (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017. s.202.

²³² Azîmî, s.40.

²³³ Abdülğani Fahri Bulduk, s.258.

²³⁴ Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları",s 434.

²³⁵ Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları",s 434.

XIII. Yüzyılın seyyahlarından olan Marco Polo gezdiği şehirlerin ekonomileri, tarım ürünleri hakkında bilgiler vermektedir. Seyahatnamesinde Mardin’de yetiştirilen pamukların kalitesinden bahseder. Mardin pamuklarının diğer ülkelerde de kalitesinden dolayı tanındığını belirtir²³⁶. Şehirde pamuk ve buğday tarımı zirai hayatta önemli bir yere sahip olmakla birlikte burada yetmiş çeşit üzüm yetiştiriliyordu. Pamuk üretimin fazla olması nedeniyle pamuklu kumaş üretimi de yaygındı. Bu kumaşlar elbise olarak da kullanılıyordu. Mardin’de üretilen pamuklu kumaşlara *buharin* deniliyordu.²³⁷

1328 yılında Mardin’e uğrayan diğer bir seyyah İbn Batuta’da Mardin ilgili olarak dağın eteğinde kurulduğunu çarşılarının çok hareketli olup İslam şehirleri içinde en güzellerinden olduğunu belirtiyor. Ayrıca o da Mer’ız diye bilinen bir kumaştan elbiseler yapıldığını ve bunlara *Mardini* denildiği halk arasında çok fazla talepgördüğü anlatır²³⁸. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından, Kazvini’de ‘*Mardin’de tahıl, pamuk ve meyve ziraatının çok olduğunu, bağ ve bostanlarının da çok güzel olduğundan bahseder ve 236.200 dinar vergi verdiğini belirtir*’²³⁹.

Mardin’de pamuk ve tahıl ürünlerinin yanında yetmiş farklı çeşit üzüm yetiştiriciliği de yapıldı²⁴⁰. Ayrıca meyve bağları şehri güzelleştiriyordu. Mardin’in kuzey tarafında kalan Mirkala Vadisi (Buhar Vadisi)’nin bahçeleri ve bağlarıyla dikkat çeken bir yapısı vardı²⁴¹. Emirler bol su kaynaklarını değerlendirerek pek çok bahçeler yaptırdılar. Melik Sait zamanına inşa edilen Firdevs ismi verilen köşkü ve bahçesi bu bahçelerden biri olmakla beraber dinlenme alanı olarak da kullanılıyordu.

Artuklular döneminde iktisadi hayatın canlı olmasında yöneticilerin ekonomi politikaları da önemli bir etkendi. Artuklu hükümdarları vergi miktarını azaltıp, ticareti geliştirmek amaçlı şehirlerde imar faaliyetlerinde bulundular. Artukluların ticari alanda vergilerin bir kısmını kaldırması, alınan vergilerinde miktarının azaltılması devletin ekonomik açıdan geliştiğini bize göstermektedir. Hem siyasi iktidarı sağlamak hem de

²³⁶ Marco Polo, s.24.

²³⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.222.

²³⁸ İbn Battûta, 338.

²³⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s.222.

²⁴⁰ Gül, “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”, s 436.

²⁴¹ Gerhard Vath, , ‘Artuklu Beyliğinin Yönetimi’ s.175.

sosyal hayatta güveni sağlamaya yönelik politikalar takip ettiler²⁴². Ayrıca Artuklu melikleri başka milletlerle yaptıkları ticaret anlaşmalarıyla da ticari hayatı canlı tutmayı başardı. Ermeni prensi ile 1285'te yaptıkları ticaret anlaşmasında; *'karşılıklı olarak adalet ile hareket edileceği ister doğu ister batı her taraftan gelecek olan tüccarların Artuklu ülkelerinde huzur ve güven içinde faaliyetlerini sürdüreceklərini'*²⁴³ belirttiler.

Artuklu melikleri ekonomide yenilikler de yaptılar. Necmeddin İlgazi Pazar vergilerini kaldırdı, ağırlık ve uzunluk ölçülerinde değişiklikler yaptı ve vergilerin bir kısmını da hafifletti²⁴⁴. Halk ağır vergilerin altında ezildiğini gören İlgazi ayrıca Mardin ve Meyyafârîkin gibi merkezlerde de vergileri kaldırdı. Timurtaş döneminde, Mardin halkından alınan vergilerin miktarları azaltıldığı için çevre bölgelerden Mardin'e göçler de oldu²⁴⁵. Özellikle Musul'a hakim olan Zengi'nin çiftçilerden aldığı ağır vergilerden dolayı Musul halkı Mardin'e göç etti. Zengi Mardin'e göç eden bu halkın geri dönmesi için elçi gönderdi. Buna karşılık Timurtaş elçiye *'çiftçilere adil davrandıkların vergilerini azalttıkları için kendi ülkesini tercih ettiklerini sizde bizim gibi merhametli davranabilseydiniz ülkenizi bırakmayacaklarını'*²⁴⁶ bildirdi.

Artuklular ilk yıllarından itibaren halkına malî alanda yardımcı olarak çiftçilerini ve tüccarlarını ağır vergiler altında zor duruma düşürmedi. Bu durum ülkelerinde ekonominin gelişmesine olumlu sonuçlar doğurdu. Artukluların iktisat alanında takip ettiği olumlu politikalarının yanı sıra şehirde inşa ettirilen hanlar, çarşılar, köprüler, medreseler Mardin'in refah seviyesinin yükselmesinde önemli rol oynadı. Artukluların giderlerinin büyük bir bölümünimar faaliyetlerine aitti. Yaptıkları çalışmalarıyla belediyeçilik alanında halk önemli hizmetlerde bulundular. Genel anlamda Mardin'in iktisadi hayatı canlı bir şekilde devam etti.

XIII. yüzyılda meydana gelen Moğol istilasası sırasında da Mardin'in iktisadi yapısı üzerinde etkileri oldu. Ancak şehir, bu siyasi karışıklık döneminde de iktisadi hayattaki canlılığını sürdürdü. 1326 yılına Mardin'e uğrayan İbn Batuta şehirde çarşıların ve

²⁴² Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", s.440.

²⁴³ Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", s.440.

²⁴⁴ Azîmî s.52.

²⁴⁵ Köprülü, "Artuklu-Oğulları", s.622.

²⁴⁶ Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", s.441.

pazarların cıvıl cıvıl olduğunu hükümdarlarının cömert ve halkına karşı merhametli davrandıklarından söz eder²⁴⁷. Moğollar geçtikleri diğer şehirlere yaptıkları tahribatı Mardin'e yapmadı. Şehrin Moğol istilası zamanında da faal olması, Artuklu emirlerinin Moğollarla kurdukları iyi ilişkilere bağlıydı. Hatta bu dönemde Mardin güvenli ve istikrarlı bir şehir olarak görüldü ve çevre bölgelerden göç alan bir yerleşim alanı oldu. Şehri bu dönemde en çok zorlayan nokta Moğol ve Memluk devletleri arasında bir sınır olması idi. Ancak buna rağmen Mardin ticari hayatı sekteye uğramadı işlerliğini devam etti.

Mardin diğer Artuklu ülkeleri gibi yüz yıl süresince Moğol hâkimiyeti altına kaldı. Ancak birçok Anadolu şehrinden olduğu gibi Moğol hâkimiyeti boyunca büyük yıkımlara uğramamış tahrip olmadı. Bu durumunda Artuklu meliklerin Moğollara itaat etmeleri etkili oldu. Artuklular bu dönemde Moğol hâkimiyetine sadık kaldı bu sayede ayakta kaldılar²⁴⁸. Bu olumlu durumların yanı sıra Mardin coğrafi konumu nedeniyle göç yolları üzerinde bulunuyordu. Bu durumun sonucu olarak çevresindeki siyasi çekişmelerden etkilendi. Göç eden halkın ve eşkıyaların yağmalarına maruz kaldı. Göç yolları üzerinde olduğu için Moğolların her türlü faaliyetleri şehrin sosyal ve iktisadi hayatını etkiledi. Bunun yanı sıra Moğol kabilelerinin soygun ve yağmaları halk arasında huzursuzluğa neden oldu.

Mardin'e zarar veren bir diğer etkenler de çevredeki devletlerle yapılan savaşlar oldu. Özellikler Eyyübî sultanı El-Adil'in 1199'da Mardin kuşatması esnasında şehir büyük zararlar gördü. Memluklerle Moğol arasındaki mücadelelerde arada kalan bir bölge olan Mardin bu dönemde yine tahribata uğradı. Bunların yanı sıra tüm İslam âlemi üzerine gerçekleştirilen Haçlı Seferleri de Mardin'e zarar verdi. Uluslararası ticaret yolları bu seferlerden etkilendi ticaret akışı zayıfladı. Artuklu ekonomisi de bu aksaklıklardan etkilendi. Seferler sırasında zengin olan Artuklu hazinesi büyük zararlar da gördü.

²⁴⁷ İbn Battûta, s.338.

²⁴⁸ Gül, "Yakındoğu'da Moğol Hakimiyeti ve Mardin", s.369-370.

Artuklu emirleri iktisadi hayatın düzenli bir şekilde devam etmesi için teşkilatlar oluşturdu. Bu bağlamda devlet maliyesinin düzenlenmesi için birimler kuruldu. Güçlü bir mali teşkilata sahip olan Artukluların maliyesini Divan-ı İstifa yönetti. Bu divanın başına emirler en güvendikleri kişileri getirdiler²⁴⁹. Divan-ı İstifanın başında bulunan kişiye müstevfi ismi verildi. Müstevfi halkın ekonomik durumu iyileştirmeye çalışır gelir-gider defterlerinin tutulması hususuyla ilgilenirdi. Ayrıca vergilerin toplanmasında memurları görevlendirirdi. Müstevfiye bağlı olarak her vilayette Amidler bulunurdu. Bunlar buldukları bölgelerde vergilerin toplanmasıyla ilgilenirdi²⁵⁰. Müstevfiler, Amidlerin halktan alınan vergilerde adil olunması konusunda Amidleri denetlerlerdi. Halkın huzurlu olmasına dikkat ederlerdi.

Divan-ı İşraf, Artukluların Selçuklulardan örnek alarak kurdukları denetim divanıdır. Bu divan özellikle Divan-ı İstifanın işlerini kontrol eder. Başında Müşrif adı verilen sorumlu kişi bulunurdu. Bu divan sayesinde Artuklular ülkelerinde haksızlığın önüne geçmeye ve iktisadi hayatta güven ortamı oluşturmayı amaçladılar. Bu şekilde sistemli çalışarak ekonominin canlanmasında önemli rol oynadılar. Bu divanların yanında şehirde temizlik ve düzeni sağlamak için muhtesip denilen görevlilerde bulunurdu. Bunlar fiyat denetler, alışverişte ölçü ve tartıların dikkatli yapılması gibi işlerle sorumluydu. Çarşı ve pazarlarda haksız kazancın engellemeye çalışırlardı.

Artuklular iktisadi inkişafı sürdürmek ve üretimde sürekliliği sağlamak için iskân politikası uyguladılar. Türkmenlerin Anadolu'ya gelmesinden sonra üretimin sürekliliği için Artuklu emirleri de işgücü olan Türkmen ailelerini ülkelerine yerleştirdi²⁵¹. Bu ailelere evler, tarım araçları ve tohumluk gibi yardımlar dağıttı ve belirli bir süre vergi almadı. Bu şekilde Artuklular üretimi arttırmayı hedeflediler.

Artuklular köylerinde yaşayıp tarım ve hayvancılıkla uğraşan halklarından Şerî vergilerinin dışında herhangi bir vergi alınmadı. Şehirlerde ise tüccarların, esnafın üzerlerine ağır vergiler yüklenmedi. Şerî kanunlara ve halkın ihtiyaçlarına uygun

²⁴⁹ İbn'ül Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Amid Tarihi Artuklular Kısmı*, s.48,72,92,108,

²⁵⁰ Özer, “*Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri*”, s.478.

²⁵¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 9. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, s.90.

hareket ettiler. Bu noktada vergi miktarlarını azaltarak veya gerekli gördüğü durumlarda bazı vergileri kaldırarak iktisadi hayatı canlı tutmaya çalıştılar.

Artukluların ekonomi alanındageliştiklerinin göstergelerinden biri desikkeleridir. Çeşitli merkezlerde kurdukları darphanelerde gümüş ve bakır sikkeler bastırdılar. Bu sikkelerde hükümdarlar kendi isimlerinin yanında hâkimiyetlerinikabul ettikleri Selçuklu, Eyyübî ve Moğol hükümdarlarının da isimlerini yazdırdılar. Ayrıca Sünnî inanca sahip oldukları için Bağdat halifelerinin de isimlerini sikkelerine yazdırdılar.

4. BÖLÜM

ARTUKLU MARDİN'İNDE MİMARİ YAPI, İLMİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

Mardin, farklı etnik ve din topluluklarının yaşadığı bir şehir olmasına karşılık halk birbirlerini kabul etti ve saygı duydu. Nitekim bu bağlılık şehrin sosyal, siyasi, kültürel ve iktisadi açıdan güçlü olmasına katkı sağladı. Öyle ki tüm İslam dünyası üzerine gerçekleştirilen ve büyük yıkımlara sebep olan Haçlı seferlerine karşı durmayı başardılar. Halk arasında bu güçlü birliktelik duygusunun oluşmasında kuşkusuz Artuklu emirlerinin de katkısı oldukça fazla oldu. Sahip oldukları sosyal devlet anlayışıyla şehir halkına sahip çıktılar onların refahını arttırmak için çalışmalar yaptılar. Yaptırdıkları mimari yapılar sayesinde eğitim, ilim ve kültürel faaliyetlerle Mardin'i askeri bir kale yapısından çıkarıp, şehir kimliğine bürünmesini sağladılar.

Artuklular'ın güçlü bir ekonomik siyasete sahip olmaları, hükümdarlarının ticari ve sosyal hayatı canlı tutmak için bölgede çarşılar, köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler hanlar, hamamlar, külliyeler gibi dini ve sivil mimari eserler yaptırmalarını sağladı. Artuklu hükümdarları ilim ve fikir adamlarına değer verdi, medreselerde din derslerinin yanı sıra tıp, matematik ve felsefe gibi derslerin de okutulmasını sağladılar. Artuklu sanat ve mimarisi Anadolu'da XII. ve XIV. yüzyıllarda gelişmeye başlayıp uzun yıllar etkisini sürdürdü²⁵².

Türk İslam devletlerinde bir bölge fethedildikten sonra merkez konumda bulunan kalesi tahrip edilmişse tamir edilir ya da yerine yeni bir kale inşa edilir. Mardin'in mimarisi de bu sistem çerçevesinde şekillendi. Fethedilen bir bölgeye kale inşa ettirmek hâkimiyet sembollerinden birdir. Kale inşasından sonra şehrin yüksek kısmına hükümdarlar için saray yapılır, bunlardan sonra da şehir merkezine ulu cami inşa edilir²⁵³. Şehirler, bu yapılarla beraber külliyeler, hastaneler ve medreseler inşa edilerek bayındır hale getirilir. Artuklular bu sistem anlayış dâhilinde Mardin'de mimari eserler ortaya çıkardı.

²⁵² Ara Altun, "Artuklu Sanatı", TDV İslam Ansiklopedisi, C.3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991,s.418.

²⁵³ Abdulkadir Yuvalı, "Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddi Kültür Unsurları," *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: 26,27,28 Mayıs 2006,s.31.

Mardin’de yapılan binalarda daha çok renkli taşlar kullanıldı. Artuklu döneminde ekonomik alandaki gelişmişliğe doğru olarak gösterişli yapılar inşa edildi.

A. Külliyeler

A.1 Eminateddin Külliyesi

Emiri Necmeddin İlgazi kardeşi Eminateddin adına Marsitan mahallesinde bu külliye yapıtırdı²⁵⁴. Bugün kent merkezinde yer alan yapının içerisinde medrese, cami, hamam ve hastane²⁵⁵ bulunur. Külliye büyük bir bölümü harap olmasına rağmen günümüze kadar ulaştı. Külliye eğimli bir arazi üzerine inşa edildi. İçerisinde bulunan yapılar, doğu tarafında geniş ve dikdörtgen avlu ile batı tarafında bulunan L şeklinde iki avlunun etrafında bulunur²⁵⁶. Geniş olan avluya medresenin yanında bulunan basamaklı kapıdan girilir²⁵⁷. Mescit bu avlunun güney tarafında, medrese kuzeyinde hamam ise kuzeydoğusunda yer alır. Bimaristan isimi verilen çeşme ise külliye dısında sokakta tarafında bulunur. Mescit küçük bir odadan oluşur ve güneybatı köşesinde yer alır.

Külliye de bulunan caminin dikdörtgen bir planı sahip olup kesme ve moloz taşlardan inşa edildi. Külliye nin kuzey tarafında, tonozlardan ve sivri kemerlerden oluşan revak ve son cemaat yeri bulunur. Bu bölümün batı tarafında üstü beşik tonozla örtülü güneydeki ana mekâna bağlantı sağlayan küçük bir oda bulunur. Mihrap nişinin de bulunduğu bu kısmın önünde de aynı genişlikte beşik tonozla örtülü beş penceresi bulunan dikdörtgen ana yapı bulunur.

Medrese geniş olan avlunun kuzey kısmında inşa edildi. Kuzey ve güney olarak uzanan dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Medresede batı tarafında bir, doğu tarafında da iki tane ayrı bölümden oluşur. Bu bölümler dikdörtgen ve çapraz tonozlarla örtülüdür ve tek katlıdır. Külliye nin ana kısmını ise hamam oluşturur. Hamamın büyük bir bölümü harap olmuştur. Buna karşılık tek kubbeli soyunmalık kısmı günümüze kadar geldi. Burada

²⁵⁴ Oktay Aslanpala, *Türk Sanatı*, 2.Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989, s. 135.

²⁵⁵ Altun, “Artuklular”, 418..

²⁵⁶ Birgül Açıkyıldız Şengül, “Mardin Eminateddin Külliyesi: Hami ve Mimari”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.34., sayı 2. Aralık 2017, Ankara, s.19.

²⁵⁷ Ara Altun, “Eminüddin Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s.119.

bulunan sıcak su tıp alanında tedavi ve medresede tıp eğitimi kullanıldı²⁵⁸. Ayrıca buranın Anadolu'da kurulan ilk darüşşifaları arasında olduğu da düşünülmektedir²⁵⁹.

A.2 Cami El-Asfar (Necmeddin) Külliyesi

Emineddin Külliyesinin bulunduğu mahalle içine inşa edildi. Yapının kare bir planı vardır. Külliye doğu kısmındaki yıkıntılar bu kısımda caminin minaresi olduğunu gösterir. Yapının bir avlusu ve eyvanı vardır. Necmeddin İlgazi'nin bu külliye içinde bulunan Sarı Cami'ye defnedilmiştir. Külliye kitabesi günümüze ulaşamadığı için yapım tarihi konusunda net bilgiler yoktur. Ancak mimari özellikleri göz önünde bulundurulduğunda yapının Artuklular'ın ilk dönemlerine ait olduğu söylenebilir.

B. Camiler

İslamiyetin kabulüyle birlikte Türk mimarisinde camiler önemli bir yer tutmaya başladı. Türke devletleri fethettikleri şehirlere yeni camiler inşa ettiler. Artuklularda fethettikleri şehirlere çok sayıda cami yaptılar. Artuklu Beyleri tahta geçtikten sonra Mardin'de kendileri adına çok sayıda cami yaptırdılar. Mardin'de bulunan Artuklu camileri Anadolu'daki İlk Türk-İslam camileri içerisinde yer alır. Artuklu mimarisinde özellikle Karahanlı izleri vardır.

B.1 Mardin Ulu Cami

Üç asır boyunca Mardin'de hüküm süren Artukoğulları şehre birçok eser bıraktı. Bu eserlerin en dikkat çekicisi olarak karşımıza Mardin Ulu Cami çıkar. Caminin ne zaman kurulduğu hususunda net bir bilgi olmamakla beraber XIII. Yüzyılda tamamlandığı bilinmektedir. Artuklu eserleri konusunda çalışmalar yaparak bu alanın önemli uzmanlarından olan Ara Altun bu tarihlendirme sorununun cami bulunan kitabelerde netbilgilerin olmamasına dayandırır²⁶⁰.

²⁵⁸Altun, "Eminüddin Külliyesi", s.119.

²⁵⁹ Yuvalı, "Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddi Kültür Unsurları, 31.

²⁶⁰ Ara Altun, Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. IX, 1971, s.196.

Ara Altun, en erken tarihi belirten bir numaralı kitabeye göre Selçuklu zamanında XI. asırda inşa edilmesine karşın, o dönemde ait bu ilk yapı hakkında tahminde bulunmanın zor olduğu belirtir. Mardin'e uzun süre egemen olan Artukluların, caminin eski yapı bölümlerinin dönüştürülerek bugünkü halini aldığını düşünmektedir bu görüşünü de ulu caminin diğer Artuklu eserlerini benzediği ileri sürerek desteklemektedir²⁶¹. Albert Gabriel'de caminin yapım tarihi hakkında net bir bilgi vermez. Caminin farklı aşamalarla inşa edildiğini belirtir. Selçuklu devrinde kitabesindeki isimlerden yola çıkarak caminin bu dönemden önce yapıldığını belirtir. Üzerindeki kitabeler nedeniyle minarenin Kudbeddin İlgazi döneminde inşa edildiğini söyler²⁶². Katip Ferdiden neşrettiği kitapta ise Ali Emiri, doğu taraftaki kitabenin verdiği bilgiye dayanarak 568/1173 yılında inşa edildiğini belirtmektedir²⁶³. Artuklular döneminde Mardin hakkında bilgiler veren Abdulgani Fahri Bulduk ise caminin I.Kutbeddin İlgazi döneminde 572/1176-77 yılında yapıldığını yazmıştır²⁶⁴. Abdüselam Efendi'de Abdulgani gibi caminin Kutbeddin İlgazi döneminde yapıldığını belirtir²⁶⁵.

Caminin tartışılan konularından biri de çift minare sorunudur. Ara Altun böyle bir sorunun oluşmasını Vakıflar Genel Müdürlüğünün caminin orijinal vakfiyesini yayınlanmasına bağlamaktadır²⁶⁶. Ara Altun bu konuda, caminin Mardin'de inşa edilen diğer yapılarda olduğu gibi enine bir plana sahip olduğunu ve revaklı avlusunun çift minareye uygun olduğunu belirtir²⁶⁷. Bu konuda kesin olmamakla birlikte Mardin Ulu Caminin kedinden sonra yapılan Kızıltepe camiiyle birlikte Anadolu'daki ilk çift minareli yapılar olduğunu düşünmektedir.

Günümüze kadar sadece doğu tarafında bulunan minare gelebilmiştir. Buna karşılık Abdulgani Efendi, caminin iki minare olarak inşa edildiğini ancak 703/1304 senesinde Topal Timur'un Mardin'i istila ederek batı tarafında kalan minareyi yıktığını belirtir²⁶⁸. Doğu tarafında kalan minare 1304/1887 yılında yıldırım düşmesinden dolayı büyük

²⁶¹ Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not" 197.

²⁶² Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, İdil Çetin (çev.) Ankara: Dipnot Yayınları, 2014, s.37.

²⁶³ Katip, Ferdi, s.14,

²⁶⁴ Abdulgani Fahri Bulduk, s.50.

²⁶⁵ Abdüselam Fahri Bulduk, s.48.

²⁶⁶ Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not" 198.

²⁶⁷ Altun, "Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not" 198.

²⁶⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, s.50.

zarar görmüş olmasıyla birlikte bazı hayırsever kişiler caminin zarar gören kısımlarını üç içinde onarmışlardır²⁶⁹. Doğu kısmında bulunan bu minarenin kare biçiminde olan ayaklık kısmı ilk yapıldığı haliyle günümüze kadar gelmiştir. Pabuç, gövde, petek ve külah bölümleri ise daha sonra eklenmiştir²⁷⁰. Genel olarak minarenin kare planlı bir gövdeye yapıya sahip olduğu görüşü hâkimdir.

Abdulgani Bulduk, I.Kutbeddin zamanında yapıldığını belirttiği Ulu Cami'nin kuzeyde kalan kısmında bir Şafi mescidinin ve altı üslü medreselerin ve imamlar için yapılan hücrelerin bulunduğu bahseder²⁷¹. Fakat Ara Altun buna karşılık yakın dönemde şafililer mescidi olarak bilinen alanın aslında caminin ilk inşasında yapılan revakı olduğunu belirtir²⁷². Bunlarla birlikte caminin vakfiyesi esasa alındığında medrese caminin batı tarafında yer alır ve bir da ahır bulunmaktadır²⁷³.

Ulu cami dikdörtgen bir zemin üzerine yapıldı. Caminin vakfiyesi doğrultusunda ise yapının Kutbeddin İlgazi zamanında yapılmış olup içerisinde cami, medrese iki tane minare bulunmaktadır²⁷⁴. Vakfiyesinin verdiği bilgiler doğrultusunda yapıyı tek bir cami olarak düşünmek yanlıştır. Aslında bu yapı içerisinde barındırdığı medresesi, mescidi, dükkânları, hanları, hamamları²⁷⁵ ile külliye görüntüsü çizmektedir. Bu yapılar dikdörtgen avlunun etrafına yapılmıştır. Ayrıca caminin etrafında bulunan Thily çarşısında dükkânlar bulunur²⁷⁶ Bu külliyenin merkezinde ise cami bulunmakta diğer yapılar ise caminin etrafına inşa edilmiştir.

Külliyenin içinde bulunan medresede biri Hanefi diğeri de Şafi olmak üzere iki müderris atanmıştır. Gece ve gündüz için iki ayrı müezzin ve Cuma günleri ibrik dağıtan müstahdemler, çocuklar için hocalar, diğeri işlerle ilgilenmesi için de mimar, marangoz, süpürgeci, kapıcı ve kandil yakıcılar tayin edilmiştir²⁷⁷. Eminateddin

²⁶⁹ Abdulgani Fahri Bulduk, s.50.

²⁷⁰ Zekai Erdal, Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler, “Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi”, C.I, sayı 2., 2017, 437.

²⁷¹ Abdulgani Fahri Bulduk, s.50.

²⁷² Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul: Gün Matbaası, 1971, .s 31-32

²⁷³ Zekai Erdal,437.

²⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekai Erdal,437.

²⁷⁵ Abdulgani Fahri Bulduk , s.50.

²⁷⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s.225.

²⁷⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* s.226.

külliyesiyle birlikte Ulu Cami ve külliyesi Artuklu beyliğinin Mardin'e bıraktığı en büyük mirastır. Ayrıca bu iki eserde kendinden sonra Anadolu toprakları üzerinde inşa edilen yapılara öncü oldu. Türk-İslam medeniyetinin önemli bir yapısı olarak karşımıza çıkan Ulu Cami günümüzde de ibadete açık durumdadır.

B.2 Kızıltepe Ulu Cami

Artuklu döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Duneyser' (Kızıltepe)'de inşa edilmiştir. Planı ve yapısı ile Anadolu'daki Türk İslam mimarisinin en büyük yapıtlarından biridir. Dilimli kemerli yapısı olan mihrabının üzerinde bulunan kitabesinde inşasına Yavlak Arslan döneminde başlanmış kardeşi Artuk Arslan döneminde tamamlanmıştır²⁷⁸. Açık renkli kesme taşlar ve örtülerinde tuğlalar kullanılarak yapıldı²⁷⁹. Mihrabında ve çevresinde yer alan kitabelerde ise Kur'an sureleri ve dini içerikli yazılar vardır²⁸⁰.

1204 yılında tamamlanan cami Artukluların Anadolu'ya miras bıraktıkları önemli bir dini yapıdır. Avlusunun doğu ve batı kısmında bulunan bölümlerigünümüze kadar ulaşamamıştır²⁸¹. Kare bir minare ve dikdörtgen avluya sahiptir. Kızıltepe Ulu cami özellikle süslemeleri bakımından zenginlik göstermektedir. Cami taş işlemleriyle de dikkat çekmektedir. İki farklı renkli taşlardan yapılan cümle kapısı Zengi dönemi mimarisiyle benzerlik göstermektedir²⁸². Özellikle tamamı taştan yapılmış mihrabı görkemli bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır²⁸³. Bununla birlikte bir ticaret merkezi olan Duneyser'de kervansarayın bulunmaması, caminin geniş avlusunun da bu amaçla kullanıldığı görüşünü ortaya çıkarmaktadır.

B.3. Diğer Camiler

Cami Mardin kalesinin içerisinde yer alan Hızır Cami, zaman içinde tahrip olmuştur. Sadece minaresi ve duvarı ilk haliyle günümüze kadar gelebilmiştir. Cami Artuklu

²⁷⁸ Oktay Aslanpala, *Türk Sanatı*, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s.106.

²⁷⁹ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, s.79.

²⁸⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, s. 84

²⁸¹ Abdulkadir Seylan, Artuklu Dönemindeki Bezemeler, *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi SBE, 2014, a.95-96.

²⁸² Aslanpala, *Türk Sanatı*, s.108.

²⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Abdulkadir Seylan, 97-100.

beyliğinin ilk zamanlarında yapılmıştır²⁸⁴. Cami Artuklu melikleri es Salih ve el Muzafferin hizmetinde bulunan Abdullatif tarafından 1271 yılında Latifiye Cami, yapıldı. Günümüzde Mardin Cumhuriyet meydanında bulunur. Caminin günümüze kadar ulaşan minaresi 1845 senesinde Musul valisi Gürcü Mehmet Paşa yaptırdı²⁸⁵. Caminin geniş bir avlusu ve enine doğru genişleyen bir planı vardır. Kuzeydoğu tarafında tek bir minaresi bulunur. Latifiye camisi de diğer Artuklu camilerinde olduğu gibi taştan yapılmış motiflerle süslenmiştir. Yapının en dikkat çekici yeri ise köşk tarafında yer alan dilimli taş kubbesidir²⁸⁶.

Mardin'in doğu tarafında Savur kapısına giden yolun üzerine Melik Mahmut Cami inşa edildi²⁸⁷. Kitabesi tahrip olduğu için inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Dikdörtgen bir plana sahiptir. Mardin'in merkezinde Şehidiye mahallesinde Molla Hayri (Süleyman Paşa) camisi vardır. İnşa tarihi net olamayan, cami günümüze kadar birçok kez onarılmıştır.

Artuklu dönemine ait olan bu camiler, ilk Türk İslam devletlerinin mimarisine benzer olarak inşa edilmiştir. Camilerin tahrip olduğu için belirli kısımları onarıldı. Bundan dolayı mihrap ve kubbelerindeki bazı süslemeler bugün orijinal haliyle bulunmaktadır. Artuklu camileri bezemelerinde genellikle bitkisel ve geometrik şekiller kullanılmıştır. Çiçek ve hayvan motifleri de cami süslemesinde kullanılmıştır.

C. Medreseler

Dini, ilmi ve kültürel hayatın önemli bir parçası olan medreseler İslam kültürünün yaşaması hususunda etkili oldular. Selçuklu döneminde zirveye ulaşan medreseler Artuklular için de ayrı bir öneme sahip oldu. Eğitime oldukça önem veren Artuklular Mardin'e de birçok medrese inşa etmişlerdir. Anadolu'daki Türk mimarisinin gelişmesine büyük katkılar sağlayan Artuklular'ın yaptırdığı medreselerden bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.

²⁸⁴ Yuvalı, s. 32.

²⁸⁵ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, s.101

²⁸⁶ Altun, *Mardinde'ki Türk Devri Mimamrisi*, s. 48.

²⁸⁷ Yuvalı, s,32.

C.1.Marufiye Medresesi

Mardin'in Şar mahallesinde bulunan yapının günümüze çok az bir bölümü gelebilmiştir²⁸⁸. Medresesinin yapıldığı tarihe dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Medrese yerli halk arasında Beytü'l Artuki olarak bilinir. Medresenin içinde mozaik döşemeli bir sebil vardır. Diyarbakır'da Artukluların inşa ettiği sarayın sebiline benzemektedir.

C.2. Hatuniyye (Sitti Radviyye) Medresesi

Gül mahallesinde bulunan medresenin bir bölümü günümüzde cami olarak kullanılır. Zaman için tahrip olduğu için orijinalliğini büyük ölçüde kaybetti. Artuklu Emiri II. Kutbeddin İlgazi döneminde inşa edildi. Annesi Sitti Radviyye tarafında yapıldığı için bu isimle de anılıyor. Dikdörtgen alanlı, iki eyvanlı, avlusu revaklı ve iki katlı bir yapıdır²⁸⁹. Yine burada da cami süslemelerinde de kullanılan taş kullanılmıştır.

C.3. Harzem Taceddin Mesud Medresesi

Kızıltepe'de inşa edilmiş olan medresenin kitabesinde 1211 yılında Taceddin Mesud tarafında yapıldığı yazmaktadır²⁹⁰. Kesme taşlardan ve moloz örgülerden meydana gelen cami kare bir plana sahiptir²⁹¹. Medresenin doğu tarafında bulunan uzun türbesinin duvarında yazan kitabede, min a'mal Mâridin kelimesinden buranın bir vakfe ait olduğu anlaşılıyor²⁹².

C.4. Şehidiye Medresesi

Şehrin merkezinde bulunan ana cadde üzerinde yer alır. Artuk Arslan döneminde yapıldı²⁹³. Medresesin içerisinde kendisiyle aynı ismi taşıyan bir cami de bulunur. Artuklular döneminde Mardin'e inşa edilen en büyük medrese olma özelliğine sahiptir.

²⁸⁸ Abdulkadir Yuvalı, s.33.

²⁸⁹Ara Altun, "Hatuniyye Medresesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s.503.

²⁹⁰ Abdulkadir Yuvalı,33.

²⁹¹Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, s.161.

²⁹²Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, s.162.

²⁹³ Nejat Göyünç, s.114.

Yapı zaman içinde birçok değişikliğe uğradığı için orijinalliğini kaybetti. Ali Emiri, medresenin içerisinde seksen hücre olduğunu belirtir²⁹⁴. Yanında bulunan mescit sonrada medreseye dâhil edilmiş ve cami olarak kullanılır.

C.5 Melik Mansur Medresesi

Mardin'in Gül mahallesinde yapıldı²⁹⁵. Medresenin günümüze çok az bir bölümü ulaşabilmiştir. Günümüzde bir kısmı mescit olarak kullanılır. Yapının inşa tarihi, XIII yüzyıl veya XIV. Yüzyılın erken dönemleridir²⁹⁶

C.6 Altınboğa Medresesi

Katip Ferdi'ni verdiği bilgilere göre Medrese Artuklu Emiri Melik Mansur'un yardımcılarının Altın Boğa yaptırdı²⁹⁷. Mardin kalesini yakın bölgesine yapılmıştır. Medrese zaman içinde tahribata uğramış olup günümüze sadece kalıntıları gelmiştir. Bir bölümü çeşme olarak kullanılmaktadır.

C.7 Sultan İsa(Zinciriye) Medresesi

Günümüzde müze olarak hizmet verir. Kitabesine göre 1386 yılında Artuklu Emiri Kara Arslan döneminde yapıldı²⁹⁸. Dikdörtgen yapısı olan medrese iki katlı olarak inşa edildi. İçerisinde cami ve türbe gibi alanlar bulunur. Dilimli bir kubbesi vardır. Güney kısmının batı tarafında bulunan kubbenin altında türbe ve doğu tarafındaki kubbenin altında ise camisi bulunmaktadır²⁹⁹.

Mardin'e Artuklular döneminde inşa edilen bu medreselerin şehrin ilim ve kültür alanının gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir. Çünkü medreseler dönemin en ileri eğitim kurumları olmalarının yanı sıra kültürel hayatın şekillenmesinde de etkili oldular.

²⁹⁴ Katip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, Ali Emiri, (neşr) İstanbul: Mardin Halkevi Neşriyat, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 43.

²⁹⁵ Nejat Göynüç, s.100.

²⁹⁶ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, s.167.

²⁹⁷ Katip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, s.22.

²⁹⁸ Katip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, s.25.

²⁹⁹ Abdulkadir Seylan, s. 17.

Mardin’de hüküm süren Artuklu emirleri de medreselere önem verdiler. Şehre yaptırdıkları medreseler ile kültür ve ilim seviyesini yükselttiler.

D. Kaleler

Kalelerin şehirlerin korunmasında önemli bir rolü vardır. Düşmanlara karşı savunma amaçlı inşa edilen yapılardır. Ayrıca şehirlerin kuruluşunda çekirdek yapıyı oluşturdukları için tarihin her döneminde var olmuş yapılardır. Genellikle şehri hâkim olan alanlarda kuruludur. Kaleler iktisadi, siyasi ve askeri alanlarda büyük görevler üstlenirler. Bundan dolayı devletler kale yapımına önem verirler. Artuklularda fethettikleri bölgede bulunan kaleleri onarıp yeni kaleler inşa ettiler.

D.1. Mardin Kalesi

Kalenin ne zaman yapıldığına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. İlk defa MS.4. yüzyılda Ammianus Marcellinus bu bölge için ‘‘Maride’’ ismini kullanmıştır³⁰⁰. Bununla birlikte İranlı hükümdar Erdeşir’in savaşçı bir millet olan Mardleri buraya yerleştirdiği ve bu dönem de şehre Merdin isminin verildiğini belirten kaynaklarda vardır. Ayrıca Abdulgani’nin buraya Fars hükümdarının oğlu Mardin’i iyileşmesi için buraya gönderdiğini ve bundan sonra kente Mardin isminin verildiğini belirtir³⁰¹. Ara Altun, kalenin İslam’dan önceki devirler hele de Roma döneminde yapıldığı görüşüne katılmamaktadır³⁰². Bununla birlikte Hamdânîler, Mervânîler ya da Artuklu zamanlarında yapıldığı görüşleri üzerinde durmaktadır. Ancak kitabelerinde net bilgiler olmadığı için kalenin yapılış tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur³⁰³. Kalenin yapısı hakkında seyahatnameler ve coğrafya eserleri bilgi vermektedir. Kaynaklarda kale ilgili genel gözlem çok yüksek bir mevkide yapılmış olması ve çarşılarının canlı bir yapıya sahip olduğu şeklindedir.

³⁰⁰ Erkanal, ‘‘Mardin’in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi’’ s. 23.

³⁰¹ Abdulgani Efendi, s.5

³⁰² Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 21.

³⁰³ Altun, *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul s. 21-23.

Kale denizden 1200 metre yüksekte eğimli bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Doğusu ile batısı arasındaki uzunluğu 800 metredir³⁰⁴. Kalenin bir tane giriş kapısı bulunmaktadır. Kalenin duvarları tepenin eğimli kısımlarına doğru örülmüştür. Kalenin duvarları oyularak yapılmış ambar ve kuyular bulunmaktadır. Kalede bulunan burçlardan ise sadece bir tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Beş köşeli bu burcun kuzey kısmında bir ocak ve duvarlarında nişler bulunmaktadır. Mardin kalesinden günümüze kadar ulaşan yapılar ise Kale Cami, Hızır Cami ve Konak Saray'dır. Ancak bu yapılar, Artuk döneminde değil Akkoyunlular döneminde inşa edildi³⁰⁵. Bugün büyük bir kısmı harabe olan kale tarih boyunca, fethedilmesi zor askeri bir kale olarak karşımıza çıkar³⁰⁶.

E. Darüşşifalar ve Hamamlar

Artuklular Mardin'de inşa ettirdikleri hastaneler ile tıp bilimin gelişmesine katkı sağladılar ve önemli bir tıp eseri olan Diskorid'in eserini Arapçaya tercüme ettirerek tıbbın doğuda gelişmesinde etkili oldular³⁰⁷. Mardin'de inşa ettirdikleri hastane XV. Yüzyıla kadar faaliyetlerini sürdürdü. Necmeddin İlgazi'nin kardeşi Eminüddin adına yaptırdığı külliyenin içinde bulunan hastane bugün harap bir durumdadır. Necmeddin İlgazi'nin maiyetinde birçok hekim bulundu bunların için de en göze çarpanı Hekim Mardînî Fahreddin'dir. Artuklu döneminde Mardin'de yaşayan İbnüsalah'ta tıp alanında çalışmalar yapmış bir hekimdir. Kendisi Melik Mesut'un hizmetinde bulundu. Hastanenin de içinde bulunduğu külliyenin, bugüne sadece hamam, medrese ve cami bölümleri gelebildi. Ancak kaynaklar burada bir darüşşifanın varlığından söz eder³⁰⁸.

Kaynaklarda hastanenin, Camiu'l- Asraf'ın karşısında olduğu bilgisine dayanarak hamamın güney tarafında bulunan bölgeye inşa edildiği anlaşılıyor³⁰⁹. Halk, külliye içinde bulunan caminin yerine önceki dönemlerde Bimaristan, çeşmeye ise Maristan

³⁰⁴ Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Kazılar*, s.28

³⁰⁵ Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul s.23-29.

³⁰⁶ Evliya Çelebi, s. 335.

³⁰⁷ A. Süheyl Ünver, Halil Bayrı, "Artukoğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi* c.5, sayı 17, İstanbul 1940, s.26.

³⁰⁸ A. Süheyl Ünver, Halil Bayrı, "Artukoğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", s.28

³⁰⁹ Ali Bakkal, "İslam'ın doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (427-456), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008, C.I, s.447.

isimlerini verdi. Bimaristan zamanında çok rağbet görmüş ve etraf bölgelerden buraya tedavi için gelen insanlar oldu. Eminüddin Külliyesinin içinde bulunan Maristan hamamının suyu yağmur suyu değil yeraltından kaynayan mineralli sudur³¹⁰. Mardin halkı bu suyun şifalı olduğuna özelliklede cilt hastalıklarına iyi geldiğine inanırdı. Bu sebeple halk yılda bir kez bile olsa hamam gelip suyundan istifade ederdi. Hastanenin hamamın bu suyun istifade etmek için bu alana yakın bir yerde kurulmuş olması ihtimaldir³¹¹.

Hatuniye Medresesi'nin güney kısmında medrese ile aynı ismi taşıyan hamam bulunur. Zaman içerisinde birçok onarım gören hamam dikdörtgen bir plana sahiptir. Hatuniye Medresesi'nin duvarında bulunan 1206 yılına ait kitabede medresenin güney tarafında bir hamam olduğu yazılıdır³¹². Vakfiyesinin verdiği bilgiler doğrultusunda yapının 1176-1185 yılları arasında yapıldığı söylenir³¹³

Bugün harabe bir halde bulunan yapı Mardin'in en büyük hamamlarından birisi de Mardin Yeni Kapı Hamamı'dır. Yapının bugün yıkık halde bulunan kalıntılarından üç eyvanın üç yönden birleştirilmesiyle meydana gelen soyunmalık kısmından başlar. Yapının en çok zarar gören bölümünün ortasında kubbesinin olduğu düşünülmektedir. Yapı tahribata uğramasına rağmen 1915 yılında evkaf memuru olan Şükrü Efendi'nin hamamı yeniletmesi hamamın yakın tarihe kadar varlığını sürdürdüğünü göstermektedir³¹⁴.

Ulu caminin güney tarafına, XIV. Yüzyılın ilk yarısında inşa edilen bir hamam bulunur. Yapı dikdörtgen bir plana sahiptir. Caminin yer aldığı sokağın doğu kısmındaki kapı ile hamama girilir. Bu giriş kısmı beşik tonozlarla süslüdür. Giriş kısmında bulunan kapı ile kubbeli olan soyunmalık kısmına geçilir. Camekânlık kısmının kuzey tarafında bulunan kapıdan ılıkılık bölümüne geçilir. Ilıklığın doğu tarafında kara plana sahip

³¹⁰A. Süheyl Ünver, Halil Bayrı, "Artukoğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", s.30.

³¹¹ Kadircan Keskinbora, "Mardin Eminüddin Maristanı Ve O Dönemdeki Darüşşifalar", *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: 26,27,28 Mayıs 2006.s.214.

³¹² Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişimi*, s.184.

³¹³ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişimi*, s.184.

³¹⁴ Nejat Göynüç, s.97. ; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişimi*, s.187.

sıcaklık kısmı bulunur. Artuklu Sultanı Melik Salih Ulu Camiye vakıf olarak bu hamamı yaptırmıştır³¹⁵.

F. İlmî ve Kültürel Faaliyetler

İlim ve kültür gelişmesini göstermesinde hükümdarların bu alanı desteklemesi önemlidir. Artuklu hükümdarları, ilk dönemlerinde daha çok siyasi meselelerle uğraştıkları için ilmi ve kültürel faaliyetler ikinci planda kaldı³¹⁶. Ancak hükümdarlar, ilim ve kültürün gelişmesini kendi devlet görevi olarak gördüler. Hükümdarlar arasında, Emir Hüsameddin Timurtaş ilim ehli olarak tanınır. Timurtaş; zeki, yetenekli ve ilim sahibi bir kişidir³¹⁷. İbn'ül Ezrak, Timurtaş için şunları söylemektedir; “*İlim ehlini seven, onlarla kaynaşan, her çeşit sanat ehlinden olan fazilet erbabına ikram eden ve bütün ilimlere muttali olan âlim bir emirdi, din ve ilim adamlarından biri yanına geldiğinde onlarında en iyi şekilde ağırlar ikramda bulunur ve ihtiyaçlarını giderirdi*”³¹⁸.

Timurtaş, şiir ve edebiyat alanında bilgi sahibi bir hükümdar oldu. Öyle ki yanına gelen misafirleriyle Arap şairi İmriilkaysin şiir ve gazalleri hakkında konuşmalar yapıyordu³¹⁹. Sonraki dönemlerde de Artuklu hükümdarlarının ilme ve sanata ilgisi devam etti. Hükümdar II. Necmeddin İlgazi, Mardinli âlim Ebû Said bin Halid el-Mübarek ile yakın arkadaş olup, ona yüksek mevkilerde görevler verdi³²⁰. Melik Salih de diğer Mardin Artuklu emirleri gibi şairlere sahip çıktı. Kendisini öven şiirler yazan, şair Ebû Abdullah bin Câbir'e 20.000 dirhem hediye etti³²¹.

Artuklular, yaptırdıkları medreseler, imaretler, hastaneler ve kurdukları vakıflar vasıtasıyla kültürel hayatın gelişimine katkı sağladılar³²². Kütüphanecilik alanında Artuklular ileri bir seviyede bulunuyordu. Yaptırdıkları kütüphaneler sayesinde ilmi hayatın gelişmesine katkı sağladılar. Günümüz kütüphanelerinde Artuklu dönemindeki

³¹⁵ Nejat Göynüç, s.107.

³¹⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.231.

³¹⁷ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarkin ve Amid Tarihi*, s.40-41.

³¹⁸ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarkin ve Amid Tarihi*, s.96-97.

³¹⁹ Katip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, s.36.

³²⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.231.

³²¹ İbn Battûta, s.339.

³²² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.232.

kütüphanelerinden temin edilen birçok yazma eser bulunmaktadır³²³. Ayrıca kütüphaneleri kitap bakımından oldukça zengin ve çeşitlilik göstermektedir. Mardin’de Artuklular döneminde kurulan vakıflar farklı alanlarda hizmet vererek şehrin kültürel ve sosyal hayatının gelişmesine katkı sağladı. Özellikle de eğitim amaçlı kurulan bu vakıflar şehirde eğitim hayatının gelişmesine katkı sağlıyorlardı.

Artuklu hükümdarları, edebiyata ve sanata ayrıca önem veriyordu. Mardin, Düneyser ve Nusaybin bu dönemde sanatçıların, yetiştiği kültür merkezleri oldu. Bu şehirlerde, Abdurrahman b.Salih et-tağlibi ed-Düneysiri, Ahmed b.cafer ed-Düneysiri, Süleyman b. Hasan en-Nasibi, İbn Şebib en-Nasibi, el-Hasan b. Ali en-Nasibi, Papaz Yakup el-Mardini ve İbn Said en-Nasranî el-Mardinî gibi şair ve sanatçılar yetişti³²⁴.

1182 yılında Mardin’de dünyaya gelen İbn es-Saffar el-Mardinî, Artuklu döneminde yetişen en ünlü edebiyatçı ve şairlerden biri olarak karşımıza çıkar³²⁵. Mardin’deki medreselerde eğitim gören şair, şehirdeki edebiyat meclislerine katılarak kendini bu alanda geliştirdi. Daha sonraki dönemlerinde Melik Mansur’un hizmetine girerek inşa kâtipliği görevinde bulundu³²⁶. Bu görevinden sonra on sekiz yıl boyunca Düneyser Eşraf Divan kâtipliği yaptı. Sarayında görevli bulunduğu dönemlerde hükümdarlara şiirler yazdı. Sade bir dili olan şairin Unsu’l-Muluk (Sultanlarla Sohbet Adabı) isimli bir eseri vardır³²⁷.

İmadu’d-Din ed-Düneysiri de Artuklu döneminde yaşayan bir alim olarak karşımıza çıkar. 1222 yılında Düneyser’de dünyaya gelen İmadu’d-Din ed-Düneyseri, şiir ve edebiyat alanında çalışmalar yaptı³²⁸. Edebiyatçı kimliğinin yanında fıkıh ve tıp alanında da kendi yetiştirdi ve tabiplik görevinde de bulundu.

³²³ Attar, 25.

³²⁴ Ahmed Aslan, “Artuklular Döneminde Mardin’de Edebiyat Çevresi ve Mardinli iki Şair: İbn es- Saffar el-Mardinî ve İmaduddîn ed-Düneysiri”, İbrahim Özçoşar (Ed.), *Makalelerle Mardin IV, (Önemli Simalar DiniTopluluklar)* içinde (9-28), İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007, s. 16.

³²⁵ Aslan, s.17.

³²⁶ Aslan, s.17.

³²⁷ Aslan, s.18.

³²⁸ Aslan, s.19.

Artuk hâkimiyetinde Düneyser, döneminin önemli merkezlerinden biri olmuş ve farklı bilim dallarıyla uğraşan bilim insanlarının yaşadığı bir şehir olmuştur. XIV. Yüzyılda Düneyser’de yaşayan Cemaleddin Mardinî astronomi ile uğraştı ve bu alanda eserler meydana getirdi. Bu eserlerinde evrenin sistemi ele aldı³²⁹. Astronomiyle ilgili risaleler yazıp ve Urcuze adlı eserinde müzikle ilgili teorilerini kaleme aldı³³⁰

Selçuklular ve Artuklular döneminde Anadolu’da çok sayıda medrese ve eğitim kurumlarının olmasına rağmen eğitimin yapısı, ders kitapları hakkında az bilgi vardır³³¹. Bu durum ortaya çıkmasında Anadolu’da bulunan âlimlerin eserlerinin günümüze kadar ulaşmaması neden olmuştur³³². Ancak İbn İlalmiş’in biyografi türünde kaleme aldığı eser Artuklu döneminde yetişen âlimler hakkında bilgi verir.

Tarih, tıp ve hadis âlimlerinden bir olan İbn İlalmiş 1178 de Düneyser’de dünyaya gelmiştir³³³. Tam isimi Ebû Hafs Kemâleddin Ömer b. Hızır b. İlalmiş b. İldüzmüş ed-Düneysirî et-Türkî’dir. Küçük yaşlarda eğitimini Düneyser’de alan İbn İlalmiş fıkıh ve hadis alanlarında dersler alıp bu alanda çalışmalar yaptı. Düneyser’de bulunan âlimlerin sohbetlerine katıldı.

Hadis ve tarih ilminin dışında tıpla da ilgilendi. Tıp alanında ilk eğitimini babasının arkadaşı olan, Ebü’l-Bekâ Sâbit b. Ahmed el-Harrânî’den aldı³³⁴. Musul’a ve Bağdat’a giden İlalmiş buralarda aldığı dersler ile tıp eğitimini başarıyla bitirdi. Daha sonra Düneysere’ye dönerek ve çalışmalarına sürdürdü ve öğrenciler yetiştirdi³³⁵. Hilyetü’s-seriyyîn min havâşşi’d-Düneysiriyyîn adlı eserinde Düneyser’de bulunan âlimlerin biyografisini kaleme aldı.

³²⁹ Çemre, “Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Açından Genel Durum”, s. 353

³³⁰ Çemre, “Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Açından Genel Durum”, s.354.

³³¹ Cengiz Tomar, “İbn İlalmiş’in “Hilyetü’s Seriyîyîn” Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneyser’de İlim Hayatı”, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007* içinde (1-8), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008, C.II, s.188. s.1.

³³² Tomar, s.1

³³³ Cevat İzgi, “İbn İlalmiş” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s.90.

³³⁴ İzgi, s.91.

³³⁵ Tomar, s. 4.

Düneyser, hadis ve fıkıh alanlarında önemli bir merkez oldu. Burada ilim faaliyetleri sürdüren hadis hafızlarından biri olan âlim Ebu Muhammed Abdülhalık İbn Rûhînâ'dır. İskenderiye, Musul ve Bağdat gibi önemli merkezlerde eğitimi gören olan İbn Rûhînâ Mardin'de medreselerde dersler verdi³³⁶.

Önemli fakihlerden biri olan Mısırlı Ebû'l-İz Yusuf, Düneyser'e gelip yerleşti³³⁷. Buradaki canlı ilim ve kültür hayatı birçok kişiye cazip geldiği için şehre gelip hadis ve kıraat derslerini katılıyorlardı. Eyyübî hükümdarı el-Melik'ül-Efdal Nûreddin, Düneyser'e gelerek hadis sohbetlerine icabet etti³³⁸.

Ebû Muhammed Abdurrahman b.Salih ed-Düneysirî, hem Artuklu devlet yönetimi içinde yer alıyor hem de ilmi çalışmalar yapıyordu³³⁹. Tıp alanında çalışmalar yaparak ve medreseler de bu müderrislik görevinde bulundu. Artuklu sultanlarının da tabipliğini yapan Ebû'l- Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdadî Artuklu medreselerinde hocalık yaptı ve birçok öğrenciyi yetiştirdi³⁴⁰. Tıp alanında çalışmaları bulunan âlimlerden biri Muhammed B. Abdülislam'dır. Tıp eğitimini Bağdat'a tamamlayan Abdülislam Düneyser'in dışındaki yerlerde de tanındı ve başka ülkelerden davetler aldı³⁴¹. Mardin'de bulunan hekimlerin arasında Artuklu emiri II. Kutbettin İlgazi b. Alpi'nin hekimi olan Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el Bağdâdî de önemli bir yer ilim adamıdır. Tıp alanında el Muhtar fi't- tıb isimli eser yazan Ebû'l- Hasan Ali, birçok öğrenci yetiştiren bir hoca oldu³⁴².

Mardin'de yetişen diğer bir bilim insanı da Fahreddin el Mardînî olmuştur. 1118 yılında Mardin'de Kudüslü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi³⁴³. Hem felsefe hem de tıp alanında eğitim almıştır. Bağdat Adudüdevle Hastahanesi'nin başhekimisi Emînüdevle

³³⁶Tomar , s. 5

³³⁷ Nayır, s. 174.

³³⁸Tomar s. 5.

³³⁹ Nayır, s.175.

³⁴⁰ Tomar s. 5.

³⁴¹Tomar , s.7.

³⁴²Tomar, s.7.

³⁴³Ali Durmuş, ‘‘Fahreddin el-Mardînî’’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21. İstanbul: TDV Yayınları, 1995 .86

İbnü't-Tilmîz'den tıp eğitimi aldı. Hocasıyla birlikte İbn Sînâ'nın el-Ğanûn fi't-ıbb kitabı üzerine incelemeler yaptı. Mardin'in el-Ğanûn uzmanı olarak bilinir³⁴⁴.

Hayatının büyük bir kısmını Artuklu Emiri Necemeddin İlgazi'nin yanında geçirdi. Necemeddin İlgazi'nin himayesinde olan Fahreddin, sultanla birlikte seferlere katılıp ona tıpla ilgili bilgiler sundu. Halep'te de iki yıl kaldı ve burada ilmi çalışmalarına devam etti. 1198 yılında Mardin'de hayatını kaybetti. Fahreddin Mardîni'nin tıp alanında yetiştirdiği en önemli öğrencilerinden olan Sedîdüddin İbnü'r-Rakika'dır. Artuklu ülkesinde yaptığı çalışmalar ile hocasından kalan boşluğu doldurdu. Hocasının felsefe ve tıp alanındaki görüşlerini gelecek nesillere aktarmıştır.

XIV. yüzyılda Düneyser'de yaşayan Cemaleddin Mardîni, astronomi alanında çalışmalarda yapmıştır. Batlamyus'un evrenle ilgili teorileri üzerine incelemelerde bulunmuş, Risale-i Rub el-Ceyb adlı eserinde astronomik hesaplamalar yaptı³⁴⁵. Hadis alanında çalışmalar yapan, kadılık görevinde bulunan ünlü fakih Ebu'l-Hasan Alâeddin Ali b.Osman b. İbrahim et-Türkmanî Mardin'de dünyaya geldi³⁴⁶. Ailesi Kahire'ye göç ettiği için hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Mısır'da bulunduğu dönem içerisinde kadılık yapmış, hadis, tefsir, kelâm, fıkıh, tasavvuf, tarih, edebiyat, şiir, matematik, alanında eserler verdi.

³⁴⁴Durmuş, s. 87.

³⁴⁵Tomas Çemre, "Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, Mardin 2008, I, s. 353.

³⁴⁶Salahattin Polat, "İbnü't-Türkmanî, Alâeddin", C.21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. s. 234.

SONUÇ

Mardin coğrafi konumu itibariyle doğu-batı arasında geçiş bölgesi üzerinde yer alması ayrıca verimli topraklara sahip olması nedeniyle İlkçağdan itibaren birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Şehir, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarından olan; Asurlular, Hititler, Urartular, Persler gibi devletlerin egemenlik alanı içinde kalarak bu dönemin siyasi ve sosyal hayatında bir rol oynadı. Göç yolları üzerinde bulunması ve verimli toprakları nedeniyle sık sık istilalara uğrayan şehir ilkçağdan günümüze kadar etnik açıdan kozmopolit bir yapıya sahip oldu.

Ortaçağ'ın erken dönemlerinde, iki büyük siyasi güç olan Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti'nin birbirlerine karşı verdikleri üstünlük mücadelesinde Mardin'in de içinde yer aldığı Yukarı Mezopotamya bölgesi önemli bir rol oynadı. Bölge iki güç arasında tampon bir yer durumundaydı. İki tarafın birbirlerine karşı düzenledikleri seferlerde ilk kuşatma altına aldıkları yer Mardin ve çevresi oluyordu. Bu nedenler bu savaşlar dönemi boyunca Mardin aşırı derece tahrip ediliyor halkı da zor durumda kalıyordu. Yüzyıllar boyunca devam eden bu dönem Mardin ve çevresinin gelişmesine mani olduğu gibi şehrin büyük yıkımlara uğramasına neden oldu.

VII. yüzyıla gelindiğinde ise İslam Devlet'i sınırları genişletti ve Arabistan dışına yayıldı. Bu dönemde İslam ordularının kuzey yönlü seferlerin de bölgede bulunan Bizans kuvvetleri engel teşkil ediyordu. Bu sebepler Hz. Ömer döneminde İyaz b. Ğanm komutasında İslam orduları 640 yılında el-Cezîre'de bulunun diğer şehirlerle birlikte Mardin'i de fethettiler. Şehir fethedildikten sonra Ruha anlaşması gereği halk, İslamiyet'e geçmeleri için zorlanmadı ve hoşgörü ortamı sağlandı. Bu tarihten itibaren Mardin İslamlaşmaya başladı özellikle Arap kabileleri gelip şehre yerleştiler. Artık şehirde Müslümanlar ve Hıristiyanlar birlikte güven ortamı içinde yaşamaya başladılar. 1071 Malazgirt zaferi Anadolu coğrafyası açısından önemli bir tarih olduğu gibi Mardin açısından da bir dönüm noktası oldu. Kazanılan büyük zaferden sonra Anadolu Türkleşmeye başladı ve Alp Arslan'ın beyleri bu coğrafya da kendi siyasi birliklerini kurdular. Artukoğulları da bu dönem içerisindeki siyasi durumdan faydalanarak günümüz Doğu Anadolu bölgesinde kendi isimleriyle aynı ismi taşıyan üç farklı beylik kurdular. Artukoğlu Necmeddin İlgazi kendine merkez olarak Mardin'i seçti ve 1106 yılında burada beyliğini kurdu. Bu tarih Mardin için milat oldu diyebiliriz. Çünkü bu

beylik döneminde Mardin askeri bir kale olmaktan çıktı ve bir şehrin içinde barındırdığı unsurlara sahip oldu.

Mardin, artık halkının adaletle yönetildiği refah seviyesinin yüksel olduğu bir yerleşim yeri oldu. Bu durum oluşmasında şüphesiz Artukluların katkıları çok fazla oldu. Özellikle şehirde yaptıkları; camiler, medreseler, külliyele ile şehri bayındır hale getirdiler. Ayrıca şehrin sahip olduğu imkânları iyi kullanarak şehrin inkişafını sağladılar. Ticaret yolları üzerinde olduğu için canlı bir iktisadi hayatı vardı, verimli topraklar üzerinde kurulmasından dolayı zirai üretimden oldukça verimli ürünler alındı. Çarşıları ve pazarları uluslararası bir alışveriş merkezleri oldu. Şehirde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler birlikte yaşadılar. Artuk Beyleri'nin hoşgörü ve birlik politikası sayesinde sosyal hayatta birlik sağlandı bu durum şehrin ticari, kültürel, ilmi ve mimari alanlarına da yansıdı. Nitekim şehir özellikle Müslüman ve Hıristiyan kültürünün bir arada huzur içinde yaşadığı bir yer oldu. Birlik ve beraberlik Mardin'i geliştirdi ve güçlü bir siyasi yapıya sahip olmasını da sağladı. Sonuç olarak Mardin Artuklu Beyliği döneminde her açıdan gelişerek iktisadi, ilmi ve kültürel açıdan bir cazibe merkezi oldu.

BİBLİYOGRAFYA

A. Kaynaklar

Abu'lFarac.*Abu'lFarac. Tarihi*.Çev.Ömer Rıza Doğrul.C.1. Ankara: TTK Basım Evi, 1945.

Azîmî.*Azîmî Tarihi- Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-558= 1038/39-1143/44)*. 2. Baskı. Çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Ahmed b. Mahmud. *Selçuk-name*, Haz.Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. Çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Çelebi, Evliyâ. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. 1. Baskı. Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman. C. 4. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

İbnBattûta. İbn Battûta Seyahatnamesi. 2. Baskı. Çev. A. Sait Aykut. C. 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

İbn Haldun.*Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. C. 1. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1988.

İbnHavkal.*10. Asırda İslam Coğrafyası*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

İbnHurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev. Murat Açar. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

İbnKâlanisî.*Şam Tarihine Zeyl I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*.Çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Şubat 2015.

İbnîCübeyr.*Endülüsten Kutsal Topraklara*. Çev. İsmail Güler (çev), İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

İbnü'l Esir.*İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*.Çev.Abdülkerim Özaydın. C.9-10.İstanbul: Bahar Yayınları, 1991,

İbnü'l Esir. *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*.Çev.Ahmet Ağırakça. C. 7-8. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991

İbnü'l Esir.*İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*.Çev.M.Beşir Eryarsoy. C. 1-4. İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İbnü'l Esir.*İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*.Çev. Yunus Apaydın. C. 5. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.

İbnü'İezrak.*Mervanî Kürtleri Tarihi*.Çev. Mehmet Emin Bozarıslan. İstanbul: Yelken Matbaası, 1975.

İbnü'İezrak.*Meyyafârkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev.Ahmet Savran. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

İstahrî.*Mesalikü'l-Memalik (Ülkelerin Yolları)*.1. Baskı. Çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitap Evi, 2015.

Katip Ferdi.*Mardin Artukluları Tarihi*. Ali Emiri. (neşr) İstanbul: Mardin Halkevi Neşriyat, Cumhuriyet Matbaası, 1939.

Kemalüddinİbnü'l-Adim.*Zübdetü'l- HalebMin Tarihi Haleb'de Selçuklular(H.447-521=1055-1127)*.Çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Mar Yeşua. *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*.2. Baskı. Çev.M. Yanmaz. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996.

Marco Polo.*Marco Polo Seyahatnamesi*. Haz. Filiz Doküman. C. 1. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1971.

Mesûdî.*Kitâb'üt-Tenbihve'l-İşraf (Coğrafya Ve Tarih)*.Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Mart 2018.

Msihazha. *Erbil Vekayinamesi*. Çev.Erol Sever. İstanbul: Yaba Yayınları, 2002.

Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'luPetachia.*Ortaçağda'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri Üç Kitada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri*.Çev. Nuh Aslantaş. İstanbul: Kaktüs Yayınları, Kasım 2001.

Usame İbnMünkız. *Kitab el İ'tibar (İbretler Kitabı)*. 6.Baskı. Çev.Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

B. Araştırmalar

B.1. Kitaplar

Abdüselam Efendi.*Mardin Tarihi*. Haz.Hüseyin Haşimi Güneş. İstanbul: İmak Ofset Basım, 2007.

Abdulkadir Seylan, Artuklu Dönemindeki Bezemeler, *Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi SBE, 2014.

Altun, Ara. *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*.İstanbul: Gün Matbaası, 1971.

Altun, Ara.*Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Akdağ, Mustafa.*Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*. C.1.İstanbul: Cem Yayınevi, Nisan 1995.

Akşit, Oktay.*Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S.395)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

Artuk, İbrahim.*Artukoğulları Tarihi*, İstanbul: Gençler Kitabevi, 1944.

Aslanpala,Oktay.*Türk Sanatı*. 2.Baskı. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1989.

- Aydın, Suavi vd. *Cemaat-Devlet Kavgaaları*. 2. Baskı. İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2001.
- Barthold, W. *İslam Medeniyeti Tarihi*. 6.Baskı. Haz. M.Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Bulduk,Abdulgani Fahri.*Mardin Tarihi*. Haz. Burhan Zengin. Ankara: GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı,1999.
- Çelik, Mehmet.*Süryani Tarihi I*.Ankara: Matsa Basımevi, 1996.
- Demircan, Adnan.*Haricilerin Siyasi faaliyetleri*.2. Baskı. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dolapönü, Hanna.*Tarihte Mardin*. İstanbul: Hilal Matbaacılık, 1972.
- Gabriel, Albert.*Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler*. Çev. İdil Çetin. Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.
- Göynüç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul Üniversitesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Hitti,PhlipK.*Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Işıltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi, (Başlangıçtan h.210- m. 825 e kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1960.
- İris, Muzaffer. *Bütün Yönleriyle Süryaniler*. İstanbul: Dilek Ofset Matbaacılık, 2003.
- Kafesoğlu, İbrahim.*Selçuklu Tarihi*. İstanbul: MilliEğitim Basımevi, 1972.
- Kınal, Füzuzan.*Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Memiş, Ekrem.*En Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğunun Yıkılışına Kadar)*. Ankara: Ekin Kitabevi, 2007.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans DevletiTarihi*. Çev.Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 1999.
- Öztemiz,Mutay.*Süryaniler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Sevim,Ali.*Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Süha Konuk, ‘‘VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası’’, *Yüksek Lisans Tezi*, Muğla Üniversitesi SBE, 2012.
- Tabakoğlu, Ahmet.*Türk İktisat Tarihi*.9. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- Turan, Osman.*Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri Tarihi*.11. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Turan, Osman.*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul; Ötüken Yayınları, 2011.

Zeydan, Corci.*İslam Uygarlıkları Tarihi*,. Çev.Nejdet Gök. C. 1. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2004.

B.2. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

Açıkyıldız,Şengül,Birgül. “Mardin Emindeddin Külliyesi: Hami ve Mimari”.*Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 34/ 2(Aralık 2017): 13-31.

Ak,Rengin-Ak Bingül,Berna.“Mardin Artuklu Devleti’nin İktisadi Hayatı”,*I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*, Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş. 2: 481-490. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Akyüz, Gabriyel.“Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”.*I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*.Ed. İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş. 1: 371-386. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Alptekin, Çoşkun. “Artuklular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3: 415-418. İstanbul: TDV Yayınları,1991.

Altun, Ara.“Mardin Ulu Cami ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not”. *Vakıflar Dergisi*. 9 (1971):191-200.

Altun, Ara. “Artuklu Sanatı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3: 418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Altun, Ara. “Emînüddin Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11: 119. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Altun, Ara. “Hatuniye Medresesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6: 503-504. İstanbul: TDV Yayınları,1997.

Attar,Aygün.“Artuklular Döneminde Mardin”.*Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*.6/1 (2006): 1-26.

Aslan,Ahmed .“Artuklular Döneminde Mardin’de Edebiyat Çevresi ve Mardinli iki Şair: İbn es- Saffar el-Mardinî ve İmaduddîned-Düneysirî” . *Makalelerle Mardin IV, (Önemli Simalar Dini Topluluklar)*. Ed.İbrahim Özçoşar. 9-28.İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2007.

Aykut, A.Said.’’İbn Battûta’’. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19:361-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Azimli, Mehmet.”Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin” *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (26-28 Mayıs 2006)*. 43-50. Mardin: (y.y.), 2006.

Azimli, Mehmet. “Hulafa-i Raşidin Dönemindeki İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”.*İSTEM6(2005):177-193*.

Bakkal, Ali. ‘’İslam’ın doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya’da Tıp Eğitimi ve Hastaneler, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27Ekim 2007*. Ed.İbrahim Özçoşar, Hüseyin H. Güneş 1: 427-456. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Bezer, Gülay Öğün. ‘’Ukayliler’’. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 42: 59-61. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çantay, Gönül. “Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*. Ed.İbrahim Özçoşar- Hüseyin H. Güneş.2: 167-177.Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Çelik, Mehmet. ‘’Süryânîler’’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38: 178- 182. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çerme, Tomas. ‘’Tarihte Artuklu Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum’’.*I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*.Ed. İbrahim Özçoşar- Hüseyin H. Güneş. 1: 343- 371. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008

Çevik,Adnan.“İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin'nin Tarihi Coğrafyası)”.*Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*. Ed. İbrahim Özcoşar. 105-139.İstanbul: İmak Ofset, 2007.

Erdal, Zekai.“Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/ 2 (2017):433-446.

Erkanal,Hayat.“Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin”. *Makalelerle Mardin I. (Tarih-Coğrafya)* Ed. İbrahim Özcoşar. 1-15.İstanbul: İmak Ofset Basım, 2007.

Erkanal, Hayat.”Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi”.*Taşın Belleği Mardin*. Ed. Filiz Özdem. 23-39. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Ernest, Honigman. “Nasibin”, *İslam Ansiklopedisi*, 9: 99-103. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Dinçol, Ali M. “Aramîler”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 3: 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Durmuş, Ali. “Fahreddin el Mardîni”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12: 86-87. İstanbul: TDV Yayınları,1995.

Gül, Muammer. “Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları”. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*.Ed. İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş. 2: 432-452. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

İpek, Ali. “İslam Coğrafyacılarının Gözüyle Artuklu Merkezleri”. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*. Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş. 2: 179-192. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

İzgi, Cevat. “İbn İlalmiş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 20: 90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Keskinbora,Kadircan.“Mardin EminüddinMaristanı Ve O Dönemdeki Darüşşifalar”, *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (26-28 Mayıs 2006)*. 211-221. Mardin: (y.y.), 2006.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Hamdanîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15: 446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Hamdanîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15: 446-447.
İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Koyuncu, Mevlüt. “İlk İslâm Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Saü Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2008: 131-140.

Köprülü, M. Fuad. “Artuk-Oğulları”, *İslam Ansiklopedisi*, 1: 617-625. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Minorsky, V. “Mardin”, *İslam Ansiklopedisi*, 7: 617-625. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.

Özaydın, Abdülkerim.” İbnü’l-Esîr, İzzeddin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21: 26-28.
İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l Kalânîsî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21: 99-100.
İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özer, M. Halis, “Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri”. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*. Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş 2: 471-480. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Polat, Salahattin. “İbnü’t-Türkmânî, Alâeddin” ,*TDV İslam Ansiklopedisi*, 21: 234-35.
İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Savran, Ahmet. “İbnü’l Ezrak el-Farîki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21:34-35. İstanbul: TDV Yayınları,2000.

Sevim, Ali. “*Artukluların Soy ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri*”, *Belleten*, 26/101 (Ocak 1962): 121-146.

Sevim, Ali. “Azîmî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Sevim, Ali. “İbnü’l-Adîm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20: 478-479. İstanbul: TDV Yayınları,1990.

Sevim, Ali. “ Sıbt İbnü’l -Cevzî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37: 87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Sevim, Ali. “Necmeddin İlgazi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22: 89-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Şeşen Ramazan.”İbn Havkal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 20: 34-35. İstanbul: TDV Yayınları 1990.

Şeşen, Ramazan. “Cezîre”,*TDV İslam Ansiklopedisi*, 7: 508-511. İstanbul: TDV Yayınları 1993.

Taşdemir, Mehmet “Mardin”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 28: 43-48. Ankara: TDV Yayınları 2003.

Taşgın, Ahmet. “Yezidîyye”, *TDV Diyanet Ansiklopedisi*, 43: 525-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Tezcan,Mehmet.”VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin’in Sasanilerce Zaptı (607)”. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (26-28 Mayıs 2006)*.52- 168.Mardin: (y.y.), 2006.

Tomar, Cengiz.“İbnİlalmış’ın “Hilyetü’sSeriyyîn” Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneyser’de İlim Hayatı”. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27Ekim 2007)*. Ed. İbrahim Özcoşar- Hüseyin H. Güneş. 2: 1-8. Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını, 2008.

Tufantoz, Abdurrahim. “Mervânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29: 230-232. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Turan, Ahmet Nezihi. “Şanlı Urfa” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38: 336-341. İstanbul: TDV Yayınları,2010.

Tuncel, Metin. “Nusaybin”,*TDV İslam Ansiklopedisi*, 33: 269-270. İstanbul: TDV Yayınları 2007.

Ünver, Süheyl- Bayrı,Halil.“Artukoğulları ve MardindekiHastahaneleri”.*Türk Tıp Tarihi Arşivi*, İstanbul: Milli Mecmua Basımevi5/ 17 (1940): 26-32.

Vath, Gerhard. "Artuklu Beyliğinin Yönetimi", Çev. Mehmet Ersan. *Türk Kültürü Araştırma Dergisi* 38/ 443 (Mart 2000): 167-187.

Yuvalı, Abdulkadir. "Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddi Kültür Unsurları". *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (26-28 Mayıs 2006). 27-36. Mardin: (y.y).

ÖZGEÇMİŞ

Hilal Arslan İstanbul'un Şişli ilçesinde 1990 yılında doğdu. İlk Öğrenimini Bahçelievler Gazi İlköğretim okulunda tamamladı. Ardından Bağcılar Mehmet Niyazi Altığ Lisesini gitti ve 2007 yılından buradan mezun oldu. 2008 yılında Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde yüksek öğrenimine başladı. 2010-2012 yılları arasında öğrenim gördüğü üniversitenin Eğitim Fakültesinde Pedagojik Formasyon eğitimini aldı. 2012 Sakarya Üniversitesinden mezun oldu. 2013 Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.